

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

Макарова Олена Василівна

УДК 34.01:329.286 (043.3)

ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
Шемшученко Юрій Сергійович
доктор юридичних наук, професор,
академік НАН України

Київ – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ТА ІСТОРИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ	13
1.1. Поняття та форми прояву правового нігілізму	13
1.2. Генеза явища правового нігілізму	25
Висновки до першого розділу	50
РОЗДІЛ 2. ДЕФОРМАЦІЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ІНШІ ПРИЧИНИ ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ	53
2.1. Деформація правосвідомості як фактор правового нігілізму	53
2.2. Інші соціальні причини поширення правового нігілізму	63
Висновки до другого розділу	85
РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ПОДОЛАННЯ ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ В УКРАЇНІ	87
3.1. Поняття організаційно-правового механізму подолання правового нігілізму	87
3.2. Загальнодержавні заходи подолання правового нігілізму	96
3.3. Правова освіта і правове виховання як необхідні умови формування правосвідомості та правової культури громадян	112
3.4. Роль сім'ї та загальноосвітніх навчальних закладів у подоланні правового нігілізму	129
Висновки до третього розділу	152
ВИСНОВКИ	154
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	160
ДОДАТКИ	181

ВСТУП

Актуальність теми. Відповідно до Конституції Україна є демократичною, соціальною, правовою державою. Однак це скоріше наміри, ніж об'єктивна реальність. Про це свідчить наявність кризових явищ в політичній, соціальній, економічній та інших сферах суспільного життя, високий рівень злочинності та правопорушень у країні тощо.

Домінуванню права в усіх сферах суспільного життя, підвищенню рівня духовних і моральних цінностей особи, забезпеченню гарантованих міжнародним і національним законодавством стандартів прав та свобод людини і громадянина істотно заважає правовий нігілізм, який набув значного поширення в нашій державі і має негативну тенденцію на найближчу перспективу. На протидію цій тенденції і спрямована дана дисертаційна робота.

Одним із важливих факторів, який вплинув на вибір теми дослідження, є також необхідність нагального вирішення таких проблем, як криміналізація суспільства, корупція, порушення прав та свобод людини і громадянина, різноманітні форми прояву деформації правосвідомості (правовий інфантилізм, правовий ідеалізм, правовий фетишизм, правовий конформізм, правовий дилетантизм, правова демагогія та „переродження” правосвідомості), занепад духовних і моральних цінностей, нестабільність і недосконалість національного законодавства, дефіцит поваги до органів державної влади з боку громадян та інші деструктивні явища сьогодення. Адже правова держава та різноманітні прояви деформації правосвідомості – явища несумісні.

Про значне поширення правового нігілізму в Україні свідчать також високі показники рівня загальної злочинності, яка, незважаючи на зниження її рівня протягом останніх років, у 2009 р. значно зросла (з 384,4 тис. злочинів у 2008 р. до 434,7 тис. злочинів у 2009 р.). Гострою залишається також проблема високого рівня злочинності неповнолітніх (15,7 тис. злочинів – 2008 р., 15,4 тис. злочинів – 2009 р.), однією з основних причин

якої є, насамперед, недостатній рівень здійснення педагогами правоосвітньої та правовиховної діяльності. Тому однією з передумов протидії та подолання правового нігілізму є здійснення превентивних і правоосвітніх заходів з метою підвищення рівня правосвідомості та правової культури суспільства в цілому й молоді зокрема. Зазначене зумовлює необхідність дослідження проблем, пов'язаних із поширенням правового нігілізму та визначенням заходів протидії цьому явищу.

Питання, пов'язані з виникненням та поширенням правового нігілізму, вивчалися багатьма філософами та правниками. Ними розглядалися різноманітні антиправові явища дійсності, питання, пов'язані з усвідомленням необхідності та цінності права в суспільному житті, проблеми низького рівня правової культури громадян тощо. Однак актуальність проблеми правового нігілізму, особливо останнім часом, стала причиною підвищеної уваги до неї з боку вітчизняних науковців, серед яких відзначимо роботи О.В. Волошенюка, Г.В. Тригубенко та В.В. Чернея.

Проте теоретико-методологічні підходи до формування організаційно-правового механізму подолання цього явища ще недостатньо опрацьовані в юридичній науці. На сьогодні відсутні загальнотеоретичні комплексні дослідження проблем правового нігілізму, інших форм деформації правосвідомості й системи дієвих заходів правового виховання населення та протидії правовому нігілізму. Це свідчить про актуальність обраної теми дослідження, його важливе як теоретичне, так і практичне значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана як планове дослідження в рамках науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямом „Дослідження проблем гуманітарних наук” (ініціативна тематика; протокол № 5 засідання Вченої ради університету від 27 січня 2005 р.).

Тема дисертаційної роботи затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 1 лютого 2007 р. (протокол № 6) та включена до Переліку тем дисертаційних досліджень з

проблем держави і права (2007 р.) (Академія правових наук України, м.Харків, 2008).

Питання, що розглядаються в роботі, мають практичне значення для реалізації Програми правової освіти населення України, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. № 366, Національної програми правової освіти населення, затвердженої Указом Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992/2001, Національної програми виховання дітей та учнівської молоді в Україні від 1 липня 2004 р. № 1-7/6-98, Зasad державної політики України в галузі прав людини, затверджених Постановою Верховної Ради України від 17 червня 1999 р. № 757-XIV, Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007–2009 роки, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2006 р. № 1767.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є теоретичне обґрунтування сутності поняття правового нігілізму, який негативним чином впливає на становлення України як демократичної, правової, соціальної держави, а також розроблення організаційно-правового механізму подолання нігілістичних проявів у суспільстві.

Для досягнення цієї мети були поставлені такі *завдання*:

- сформулювати авторське визначення правового нігілізму та розробити класифікацію форм прояву досліджуваного соціально-юридичного феномену;
- розглянути генезу та розвиток явища правового нігілізму в історії Української держави та суспільства в цілому;
- визначити основні і додаткові причини та умови поширення правового нігілізму за сучасних умов розвитку Української держави;
- визначити найбільш ефективні та результативні правовиховні заходи, спрямовані на подолання різних форм деформації правосвідомості, в тому числі правового нігілізму;

- визначити роль сім'ї та загальноосвітніх навчальних закладів у подоланні проявів правового нігілізму серед неповнолітніх;
- сформулювати пропозиції та рекомендації, спрямовані на запобігання правовому нігілізму законодавчими засобами;
- запропонувати організаційно-правовий механізм подолання правового нігілізму.

Об'єктом дослідження є негативні прояви правосвідомості громадян України та їх вплив на правові відносини.

Предметом дослідження є правовий нігілізм як негативний соціально-юридичний феномен та заходи його подолання.

Методи дослідження. Дисертаційну роботу виконано на основі загальнонаукових та спеціально-наукових методів. *Історичний метод* надав змогу дослідити, яким чином відсутність демократичних традицій під час становлення і розвитку Української держави у складі інших держав вплинула на формування правової культури та правосвідомості громадян. За допомогою *порівняльного методу* встановлено відмінності між профілактично-виховною діяльністю в Україні та країнах Західної Європи, Сполучених Штатах Америки. Завдяки *спеціально-юридичному методу* здійснено аналіз окремих норм Конституції України, нормативно-правових актів, які регулюють питання у сфері правової освіти населення, виховання дітей тощо. *Метод сходження від абстрактного до конкретного* дозволив поглибити понятійний апарат теорії держави і права, зокрема дисертантом удосконалено такі поняття, як: правовий нігілізм, деформація правосвідомості, форми прояву деформації правосвідомості, правовий інфантилізм, правовий дилетантизм, сформульовано поняття організаційно-правового механізму подолання правового нігілізму тощо. *Статистичний метод* використовувався при вивченні та аналізі статистичних даних правоохоронних органів щодо стану та динаміки злочинності в цілому, а також окремо злочинів економічної спрямованості, злочинності неповнолітніх в Україні. За допомогою *формально-логічного методу*

дисертантом систематизовано і узагальнено емпіричний матеріал та обґрунтовано ряд висновків правового характеру. *Аксіологічний метод* дозволив визначити та обґрунтувати значення удосконалення правового виховання і навчання з метою підвищення рівня правової культури суспільства в цілому. *Метод опитування (анкетування)* використано з метою вивчення громадської думки населення України про роль і значення права в суспільному житті. Крім того, проведено опитування викладачів вищих навчальних закладів та вчителів загальноосвітніх шкіл з метою з'ясування рівня правової культури молоді.

Теоретичну основу дослідження становлять праці таких відомих вітчизняних і зарубіжних вчених, як: В.І. Акуленка, Б.І. Андрусішина, В.О. Безбородого, Д.М. Бойка, В.М. Братасюка, Й. Віга, О.В. Волошенюка, В.В. Головченка, І.П. Голосніченка, А.М. Гуза, С.Д. Гусарева, Т.А. Денисової, О.С. Дьоміної, А. Ейде, О.О. Євченко, Н.М. Ємельянової, О.О. Іванова, Р.В. Каламаж, В.С. Ковальського, В.В. Копейчикова, В.І. Коростея, В. Крауса, О.Р. Копієвської, О.Г. Кушніренка, Т.В. Лютого, М.І. Матузова, А.І. Новікова, А.Ю. Олійника, Н.М. Оніщенко, І.В. Осики, І.В. Петрової, М.К. Подберезьського, В.М. Селіванова, О.Ф. Скакун, О.В. Скрипнюка, Т.М. Слінька, О.Л. Слюсаренка, В.Я. Тація, Ю.М. Тодики, В.А. Туманова, Г.В. Тригубенко, В.В. Чернея, В.Є. Чиркіна, О.Ф. Фрицького, Ю.С. Шемшученка, В.І. Шинкарука та інших.

Значну увагу в роботі дисертант приділив ідеям видатних філософів, зокрема С. К'єркегора, Ф. Ніцше, Л. Фейєрбаха, М. Шелера, А. Шопенгауера, О. Шпенглера, М. Штірнера, Ф.Г. Якобі та інших.

Емпіричну базу дослідження становлять норми чинного законодавства України, міжнародно-правові документи, офіційна статистика Міністерства внутрішніх справ України, а також статистичні дані, отримані в результаті власних досліджень дисертанта:

– результати анкетування 210 вчителів середніх загальноосвітніх шкіл трьох ступенів (початкова школа, основна школа, старша школа) (середня

загальноосвітня школа № 72 (м. Київ), середня загальноосвітня школа I–III ступенів № 1 (м. Яготин), середня загальноосвітня школа I–III ступенів № 2 (м. Яготин), середня загальноосвітня школа I–III ступенів № 3 (м. Яготин), Супоївська загальноосвітня школа I–III ступенів, середня загальноосвітня школа № 184 (м. Київ), Спеціальна загальноосвітня школа-інтернат № 18 для слабочуючих дітей (м. Київ), а також педагогів вищих навчальних закладів (Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, Національна академія державного управління при Президентіві України);

– результати соціологічного опитування 250 респондентів різного віку, статі, рівня освіти тощо;

– результати опитування 145 випускників юридичних факультетів вищих навчальних закладів;

– вивчення практики організації профілактично-виховної роботи Великобританії, Швеції, Німеччини, Сполучених Штатів Америки.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертаційна робота є одним із перших в Україні комплексних наукових досліджень проблем правового нігілізму та механізму його подолання, зокрема через визначення ролі сім'ї та загальноосвітніх навчальних закладів у підвищенні рівня правосвідомості й правової культури громадян.

Наукова новизна дисертаційної роботи конкретизується у таких положеннях та висновках:

уперше:

– досліджено прояви взаємодії форм деформації правосвідомості (правовий нігілізм, правовий ідеалізм, правовий фетишизм, правовий інфантилізм, правовий дилетантизм, правовий конформізм, правова демагогія, переродження правосвідомості) і визначено причини поширення для кожної з них;

– систематизовано фактори, що впливають на якість правового виховання та навчання неповнолітніх у загальноосвітніх навчальних закладах, до яких відносяться: фактори державного значення (економічні, соціальні); фактори в освітній сфері (професійні, а також інтенсифікація правового навчання, зміст правового виховання, недодержання принципів організації правового виховання, недостатнє інформаційне забезпечення, невиконання або неналежне виконання професійних обов'язків учителя правознавства);

– запропоновано авторське бачення ролі та значення правовиховного впливу сім'ї та загальноосвітніх навчальних закладів у подоланні правового нігілізму. Визначено, що ці суб'єкти є основою правової соціалізації особистості та ключовими суб'єктами запобігання протиправної поведінки неповнолітніх, як однієї з форм прояву правового нігілізму;

– обґрунтовано доцільність прийняття Закону України „Про правову освіту”, а також розроблено концепцію його структури;

удосконалено:

– дефініції понять „нігілізм”, „правовий нігілізм”, „структура правового нігілізму”, „форми прояву правового нігілізму”, „правовий дилетантизм”, „правовий ідеалізм”, „правове виховання”, „правова освіта”, „самоосвіта” тощо з метою підвищення якості відповідного законодавства;

– систему форм прояву правового ідеалізму;

– класифікацію форм прояву правового нігілізму та принципів правового виховання;

набуло подальшого розвитку:

– механізм подолання правового нігілізму, який становить єдину систему організаційних і правових заходів, спрямованих на підвищення ролі та значення права в суспільному житті, рівня правової культури громадян з метою мінімізації проявів деформації правосвідомості;

– ідея про те, що побудова правової держави неможлива без високого рівня правової культури та правосвідомості як населення в цілому, так і правлячої еліти зокрема;

– концептуальні засади удосконалення чинного законодавства у сфері запобігання правовому нігілізму (Закони України „Про освіту”, „Про дошкільну освіту”, „Про телебачення і радіомовлення”);

– положення про необхідність створення безперервної системи правової освіти, починаючи з дошкільних навчальних закладів із подальшим продовженням у загальноосвітніх навчальних закладах, вищих навчальних закладах тощо;

– ідея про доцільність прийняття Закону України „Про безоплатну правову допомогу” з метою реалізації гарантій прав людини у сфері доступу до правосуддя.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що теоретичні положення і практичні результати є внеском у теорію держави і права та можуть бути використані у:

– науково-дослідній роботі з відповідної проблематики;

– навчальному процесі при вивченні таких навчальних курсів, як „Теорія держави і права”, „Права людини”, „Юридична психологія”, „Правові питання культурної політики” та інших, а також при підготовці відповідних підручників і навчальних посібників (Акт впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження у навчальний процес Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова від 14 квітня 2010 р. № 01-10/823);

– правотворчості при подальшому вдосконаленні чинного законодавства України з питань боротьби з правовим нігілізмом;

– профілактичній діяльності з метою усунення детермінант злочинності та різних фонових явищ серед неповнолітніх;

– виховній діяльності в сім’ї та загальноосвітніх навчальних закладах з метою підвищення рівня правосвідомості й правової культури дітей та

молоді (Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження Спеціальної загальноосвітньої школи-інтернат № 18 для слабочуючих дітей від 1 квітня 2010 р.).

Апробація результатів дисертації.

Матеріали дисертації були оприлюднені на наступних міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях:

1) Міжнародна наукова конференція “Треті юридичні читання”: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, 25-26 квітня 2007 р. (тези опубліковано);

2) Всеукраїнська науково-практична конференція “Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи”: Тернопільський національний економічний університет, 11 квітня 2008 р. (тези опубліковано);

3) III Міжнародна науково-практична конференція “Від громадянського суспільства – до правової держави”: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 24 квітня 2008 р. (тези опубліковано);

4) III Міжнародна інтернет-конференція “Розвиток України в XXI столітті: економічні, соціальні, екологічні, гуманітарні та правові проблеми”: Тернопільський національний економічний університет, 15 жовтня 2008 р. (тези опубліковано);

5) Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих вчених “Права людини у філософському, політологічному, соціологічному та правовому вимірах”: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 19 грудня 2008 р. (тези опубліковано);

6) I Международная научно-практическая конференция “Развитие государственности и права в Украине: реалии и перспективы”: Одесская национальная юридическая академия, 24 апреля 2009 г.

Окремі положення дисертації використовувалися:

– при проведенні практичних занять з навчальних курсів “Теорія держави і права”, “Юридична психологія”, “Правові питання культурної

політики” зі студентами спеціальності “Правознавство” Інституту політології та права Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова;

– у виховній та навчальній діяльності педагогами Спеціальної загальноосвітньої школи-інтернат № 18 для слабочуючих дітей з метою удосконалення превентивних заходів щодо мінімізації нігілістичних проявів, недопущення обрання неповнолітніми протиправного (злочинного) шляху, а також з метою формування у дітей свідомого та неухильного дотримання норм Конституції і законів України.

Публікації. Основні положення дисертаційної роботи відображено в чотирьох публікаціях у фахових виданнях, затверджених ВАК України, та в шести тезах доповідей на наукових конференціях.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які містять 8 підрозділів, висновків, списку використаних джерел на 21 сторінці (містить 201 найменування) та 16 додатків на 19 сторінках. Загальний обсяг роботи – 199 сторінок, з них основного тексту – 158 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ТА ІСТОРИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ

1.1. Поняття та форми прояву правового нігілізму

Сучасний стан розвитку Української держави характеризується двома абсолютно протилежними тенденціями. З одного боку – це прагнення до побудови правової держави, з іншого – низький рівень правової культури громадян, розповсюдження різноманітних проявів деформації правосвідомості, найпоширенішим з яких є правовий нігілізм. Перш ніж перейти до аналізу останнього, необхідно визначити, що вкладають у зміст категорії нігілізму в більш широкому загально-соціологічному значенні.

Термін “нігілізм” походить від латинського слова “*nihil*” (тобто “ніщо”), яке етимологічно виводиться з “*nihilum*” (дослівно – “жодної ниточки, ані волосини”) [83, с. 20].

У філософській літературі під нігілізмом розуміється заперечення загальноприйнятих цінностей, ідеалів, моральних норм, культурних традицій тощо [183, с. 421]. Нігілізм – це світоспоглядання та спосіб людського світовідношення, що містить інтенції заперечення, свавілля, відчаю, розчарування, недовіри тощо. Нігілізм виражається у запереченні Бога, безсмертя, могутності розуму, можливості пізнання, об’єктивності, моралі, духовних підвалин буття, культурних засад, суспільного устрою, прав націй на самоідентифікацію та самовизначення, оптимістичних перспектив людської історії [185, с. 425].

Одним із перших науковців, який почав займатися вивченням цього явища, був А.І. Новіков, який у праці “Нігілізм і нігілісти” зауважив, що термін “нігілізм” має дивну і суперечливу долю. В залежності від змісту, який вкладався у нього, це слово звучало і як гордий виклик застарілому суспільству, і як звинувачення в безглуздому руйнуванні культури та моралі, і як символ десоціалізації людини [102, с. 3].

Сучасний австрійський культуролог В. Краус у книзі “Нігілізм сьогодні, або терплячість світової історії” зазначає: “Варте лише подиву, що сьогодні про нігілізм йдеться порівняно мало... Невже запереченню цінностей та руйнівним тенденціям настав кінець? Чи, може, навпаки, тепер вони стають набагато небезпечніші, як ніколи досі? Мабуть, уся річ якраз у тому, що протягом останніх десятиріч нігілізм уже не сприймають як такий, бо він ледве чи й вирізняється з-поміж усього іншого. Адже, насамперед, наше пізнання відбувається за контрастом; отож могло статися, що саме ті відмінності, які власне й роблять нігілізм видимим, майже цілком стерлися” [83, с. 7].

Нині в літературі зустрічається досить багато визначень нігілізму, що можемо пояснити, насамперед, складністю та багатозначністю цього поняття. Однак позиція всіх науковців зводиться до того, що нігілізм характеризує заперечення, ігнорування чи негативне ставлення до тих чи інших цінностей.

Так, на думку О.О. Іванова, нігілізм – це світоглядна позиція, що виражається в запереченні усвідомленості людського існування, значущості загальноприйнятих моральних і культурних цінностей, ідеалів [52, с. 176].

Під нігілізмом Т.В. Лютий розуміє світонастанову, що відповідає ситуації перебування з екзистенційною безоднею та спричиняє перегляд узвичайнених духовних чинників утвердження життя. Показниками цієї світонастанови виступають різні форми заперечення традиційних цінностей (норм, ідеалів, імперативів, звичаїв тощо) від негачії до розкриття уявності, ілюзорності чи абсурдності цих цінностей, від крайнього скептицизму до інтелектуальної провокації стосовно прийнятих святинь [90, с. 57].

З огляду на викладене, приходимо до висновку, що нігілізм – це певне заперечення, але не будь-яке заперечення можна ототожнювати з нігілізмом (ці поняття не є синонімами). Адже нігілізм проявляється у негачії моральних норм, культурних та інших цінностей суспільства. Що стосується заперечення, то воно означає незгоду з ким- або чим-небудь, а також

невизнання чого-небудь. Вважаємо, що якби кожне заперечення було нігілізмом, то останнє просто втратило б своє значення.

Слід зазначити, що неможливо дати універсальне визначення досліджуваному явищу, оскільки нігілізм – поняття багатозначне, воно використовується в багатьох гуманітарних науках, таких як правознавство, політологія, філософія, культурологія, мистецтвознавство тощо.

Так, у політичних теоріях нігілізм – це заперечення національного суверенітету (національний нігілізм), заперечення всіх форм політичної організації суспільства. У правовій свідомості нігілізм – це заперечення норм права, ролі законодавства, зведення права до сукупності довільних дій представників виконавчої влади, виправдання беззаконня. Нігілізм в мистецтві та естетиці – характерне для формалістичних течій ХХ ст. (футуризм, дадаїзм, абстракціонізм, сюрреалізм) заперечення об'єктивних законів взаємодії суб'єкта і об'єкта в мистецтві, традицій критичного реалізму, взагалі більшості явищ мистецтва минулого, повне ігнорування національної специфіки мистецтва, його зв'язку з духовними цінностями та моральним життям народу, з національно-своєрідними формами образного відображення світу. В етиці термін “нігілізм” використовується для позначення заперечення об'єктивного змісту моральних норм і цінностей, виправдання крайнього індивідуалізму [102, с. 10-11].

Отже, нігілізм у його широкому соціальному значенні – явище неоднозначне і розрізняється за цінностями, які заперечуються або не визнаються. Зважаючи на це, спробуємо сформулювати власне визначення *нігілізму*. *Це багатоаспектне поняття, що проявляється в різних сферах людського буття, основними характеристиками якого є заперечення, відкидання або ігнорування загальноприйнятих норм, правил, цінностей, традицій, ідей тощо.*

Що ж стосується правового нігілізму, то сучасна правова наука має у своєму доробку напрацювання як вітчизняних, так і зарубіжних учених, які нині становлять основу для подальших наукових розробок, пов'язаних із цим

негативним феноменом. Дослідженню правового нігілізму приділяли увагу такі науковці, як С.С. Алексєєв, А.В. Арбузов, О.В. Волошенюк, В.В. Ємельянова, В.В. Копєйчиков, С.Л. Лисенков, М.І. Матузов, А.І. Новіков, О.Ф. Скакун, Г.В. Тригубенко, В.А. Туманов, В.В. Черней, Ю.С. Шемшученко та ін.

Зазначимо, що поняття правового нігілізму, як і відповідного загальнофілософського явища, не є однозначним. Як відзначається в юридичній літературі, цей соціально-юридичний феномен є різновидом соціального нігілізму і становить собою крайній прояв правового невігластва, відкидання або ігнорування права, юридичних норм і загальноприйнятих правових цінностей, зневажливе ставлення до правових принципів і традицій [29, с. 121].

У “Юридичній енциклопедії” під правовим нігілізмом розуміється напрям політично-правової думки, який відкидає соціальну цінність права і культивує негативне ставлення до нього. Належить до стійких і поширених виявів деформації правосвідомості населення. Може мати місце в прямій і прихованій формі: від скептичного ставлення до права до повної зневіри у його реальних та потенційних можливостях [198, с. 42].

Поділяємо думку В.В. Головченка та В.В. Чернея, які пишуть, що правовий нігілізм – це прояв викривленої (деформованої) правосвідомості, яка визнає право, проте розуміє його зміст і призначення всупереч і на шкоду інтересам суспільства або окремих громадян [26, с. 13].

Важко погодитися з визначенням, наведеним у “Юридичному науково-практичному словнику-довіднику”, в якому під правовим нігілізмом розуміється деформований стан правосвідомості особи, суспільства, соціальної групи, який характеризується усвідомленим ігноруванням вимог закону, запереченням значення норм права або зневажливим ставленням до правових принципів і традицій, однак виключає злочинний намір [197, с. 275-276]. Вважаємо, що остання частина наведеного визначення є недостатньо обґрунтованою. На нашу думку, правовий нігілізм може включати злочинний

намір, адже основою правового нігілізму є саме заперечення або нехтування загальноприйнятими нормами закону. А неприйняття правових цінностей може бути шляхом до злочинних проявів. Більше того, злочинність, на наш погляд, є однією з форм прояву правового нігілізму.

Цікавою є точка зору О.В. Дручека щодо підходу до розуміння досліджуваної нами категорії. Так, на думку дослідника, правовий нігілізм можна тлумачити відповідно до таких підходів:

1) етимологічний. В основі визначення має лежати пояснення походження слова “нігілізм” та етапи його розвитку. Відповідно ключовою ознакою поняття “правовий нігілізм” за такого підходу буде означення дії, яка спричиняє “ніщо” – заперечення, відкидання, ігнорування, зневіра тощо;

2) психологічний (емпіричний). В основі розуміння правового нігілізму з превалюванням психологічного підходу лежить тлумачення його, в першу чергу, як властивості психіки, світосприйняття особи чи групи осіб, як певний (зокрема, патологічний) стан правової свідомості. Прихильники цієї позиції визначають правовий нігілізм через категорію “невір’я”, розглядають правовий нігілізм як антипод правової культури, а серед причин його виникнення називають, в низці інших, і “психологічне прагнення звільнитися з-під контролю права”;

3) ідеологічний (аксіологічний) підхід полягає у визнанні найсуттєвішою ознакою нігілізму його функціональне значення, тобто цінність (шкідливість) його дії на якість правового життя суспільства. Відповідно явище правового нігілізму визначається, в першу чергу, як напрям суспільно-політичної думки, ставлення, погляди, переконання щодо ролі права як регулятора суспільних відносин;

4) феноменологічний підхід базується на визнанні правового нігілізму як соціального феномену. В основу судження про правовий нігілізм відповідно до феноменологічного підходу покладено твердження, що останній є унікальним і складним (багатоаспектним) соціальним явищем, яке, тим не менше, слід розглядати як єдине ціле [41].

О.В. Дручек приходиться до висновку, що найбільш повне дослідження змісту поняття правового нігілізму дає застосування інтеграційного, або комунікативного підходу, який заснований на ідеї широкого розуміння поняття правового нігілізму, яке вбирає в себе сутність усіх інших підходів. Відтак, правовий нігілізм має визначатися і як властивість психіки, і як стан правосвідомості, і як певна ідея, і як антипод правової культури, і як соціальний феномен, і як оцінка ролі права – від заперечення до зневіри, і як особливість культури особи чи суспільства, і як девальвація законності тощо [41]. Погоджуємося з позицією автора, і вважаємо, що будь-яка категорія, і тим більше, таке складне явище, як правовий нігілізм, має трактуватися всебічно, адже це явище багатоаспектне, стосується правової свідомості, правової культури та усвідомлення значення громадянами ролі права в суспільному житті тощо.

Аналіз вказаних визначень дає підстави зробити висновок, що деякі автори наголошують на тому, що правовий нігілізм є суто юридичною категорією, яка виникає й існує лише у сфері права. Інші – вказують на тісний зв'язок правового нігілізму з правосвідомістю. На наш погляд, не можна обмежувати правовий нігілізм виключно сферою права. Наведемо декілька аргументів з цього приводу:

- по-перше, правовий нігілізм є соціальним феноменом і виникає внаслідок оціночного ставлення (негативного або позитивного) до права;
- по-друге, будь-яка сфера суспільного життя (економічна, політична, правова тощо) взаємопов'язані між собою. Крім того, вони не можуть існувати відокремлено. Кожна з них є частиною цілого і кожний елемент цього цілого нерозривно пов'язаний між собою та впливає один на одного;
- по-третє, право регулює практично всі сторони суспільного життя;
- по-четверте, відбувається подальший розвиток суспільних відносин, які є передумовою виникнення нових неврегульованих питань, що потребують законодавчого вирішення. Поки ці питання не будуть врегульовані на законодавчому рівні, їх порушення є проявом нігілізму.

Характеризуючи явище правового нігілізму, слід звернути увагу на те, що це поняття не можна розкривати тільки через категорію “заперечення”. Як відзначає А.І. Новіков, якщо кожен нігілізм є заперечення, то далеко не кожне заперечення є нігілізм. Поняття “заперечення” набагато ширше поняття “нігілізм”. Заперечення внутрішньо властиве людській свідомості та людській діяльності. Без нього немає ні розвитку, ні прогресу. Однак не всіх, хто заперечує застаріле в ідеях, економіці, політиці та культурі, потрібно відносити до нігілістів. В іншому випадку сам термін “нігілізм” втрачає зміст і розчиняється у більш широкому понятті “заперечення” [102, с. 12].

Для правового нігілізму характерним також є невір'я у надійність права, законність дій посадових осіб держави, психологічне намагання вивільнитися з-під контролю права, сили та примусу тощо [197, с. 276].

Носії правового нігілізму, як правило, мають низький рівень правосвідомості і правової культури, з одного боку, і тверду впевненість у вседозволеності та правильності своїх дій, – з другого. Право вони вважають лише якоюсь примхою, незначною перешкодою для досягнення власних цілей [29, с. 122].

Окремий інтерес становить питання про *структуру правового нігілізму*. Під нею ми розуміємо *сукупність певних компонентів, які впливають на правосвідомість суб'єкта і тим самим регулюють, спрямовують і визначають його діяльність*.

1. *Емоційний компонент*. Емоції є одним із основних механізмів внутрішньої регуляції поведінки особи, спрямованих на задоволення певних потреб. Тому логічним було б припустити, що правові емоції¹ та почуття², які виникають у певній життєвій ситуації є поштовхом до правомірної чи

¹ Правові емоції – це важливий елемент правової психології, правосвідомості, специфічна форма ставлення людини до права та правових явищ. Правовим емоціям притаманні всі ознаки, які характеризують емоційні явища у їх фізіологічному розумінні. Специфічну обумовленість правовим емоціям надає їх зв'язок з правом і, перш за все, з рівнем правосвідомості людини [29, с. 123].

² Правові почуття – це елемент правової психології, правосвідомості, особливий вид психологічного сприйняття, права та правових явищ, емоційна реакція, пов'язана з правовою дійсністю, правові переживання [29, с. 124].

протиправної (злочинної) поведінки або утримують особу від вчинення будь-яких дій.

2. *Інформаційний компонент.* Мається на увазі наявність певного об'єму інформації про дозволене та заборонене. Крім того, інформація може бути повною, правильною, хибною тощо. Говорячи про наявність певної інформації як компоненту правового нігілізму, наголосимо на тому, що останній може проявлятися внаслідок:

- дефіциту правового виховання або неналежного правового виховання;
- формування в особи ілюзії безкарності внаслідок накопичення негативного досвіду. Таке спотворене уявлення реально існуючої правової дійсності може виникати у випадку:

- а) коли особа діє всупереч загальноприйнятим нормам права, тому що впевнена, що за вчинені протиправні дії вона не буде нести відповідальність;

- б) коли особа стає свідком систематичних випадків порушення іншими чинного законодавства, за які вони не були притягнуті до юридичної відповідальності.

3. *Аксіологічний компонент.* У кожної особи в процесі життя формується власна ієрархія цінностей. Причому їх ієрархічна структура має особистісний характер. Так, одні й ті самі нематеріальні (життєві) цінності (справедливість, правда, мораль, право тощо) для різних осіб можуть мати неоднакове значення. Такі ціннісні орієнтації в тій чи іншій ситуації безпосереднім чином впливають на свідомість особи та її поведінку, тобто є регулятором останньої. У носіїв правового нігілізму особисті цінності (власні інтереси), як правило, переважають над суспільними (загальноприйнятими нормами права). Тому певна особа, будучи носієм правового нігілізму, і маючи власні мотиви, нерідко може порушувати норми чинного законодавства у повсякденному житті (професійній діяльності).

Під *формами прояву правового нігілізму* розуміємо конкретні способи зовнішнього виразу антиправового або, навіть, злочинного характеру, які

виявляються в поведінці як громадян, так і посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування.

У юридичній літературі наводяться різні класифікації форм правового нігілізму. Так, на думку О.Ф. Скакун, правовий нігілізм у СРСР проявлявся у двох формах:

1) теоретичній (ідеологічній), коли на державному рівні обґрунтовувалися ідеї:

– про відмирання держави і права при соціалізмі – і тим самим істотно припинувалася роль права;

– про перевагу всесвітньої пролетарської революції над правами людини;

– про перевагу постанов комуністичної партії над законами, вторинність права, його відображеної реальності, яка обслуговує первинні реальності – економіку і політику та інших явищ суспільного життя;

2) практичній, коли відповідно до офіційної ідеології:

– була накопичена величезна кількість нормативних актів, які або морально застаріли, або містили декларації та заклики, або не мали ясності і чіткості формулювань і суперечили один одному. Поширена практика, відповідно до якої закон не діяв доти, доки щодо нього не було прийнято низку інструкцій чи відомчих наказів, що призвело до виникнення зневаги та недовіри до нього;

– встановлені державою правові норми не додержувалися державними органами, відомчими і посадовими особами, які прикривали порушення законності виправдувальними поясненнями типу “в інтересах народу”, “для виконання плану” тощо, що спричинило відомчий правовий нігілізм, а часто і правовий цинізм з боку вищих посадових осіб держави;

– правозастосовні та правоохоронні органи діяли відповідно до принципу пріоритету доцільності над правом і законом [163, с. 487].

Науковець М.І. Матузов виділяє наступні форми вираження правового нігілізму:

1) прямі порушення чинних законів та інших правових актів (умисні або необережні);

2) масове невиконання (недотримання) юридичних приписів, коли суб'єкти (громадяни, посадові особи органів державної влади та місцевого самоврядування) не співвідносять свою поведінку з вимогами правових норм, а намагаються жити і діяти за “своїми правилами”;

3) прийняття суперечливих, “паралельних” або навіть взаємовиключних актів, які ніби нейтралізують один одного. Нерідко підзаконні акти стають “надзаконними”;

4) підміна законності політичною, ідеологічною або прагматичною доцільністю, прагнення різноманітних суспільних сил реалізувати свої інтереси поза конституційними рамками;

5) конфронтація представницьких та виконавчих структур влади на всіх рівнях;

6) порушення або недотримання прав людини, особливо таких, як право на життя, честь, гідність, майно, безпеку;

7) теоретична форма правового нігілізму, що походить з деяких нових постулатів. Вона пов'язана з догматизацією та “вульгаризацією” відомих положень марксизму про державу і право, а також із низкою неправильних або ідеологізованих, а тому перекручених, уявлень про державно-правову дійсність та її розвиток (відмирання держави і права, заміна правового регулювання загальнонормативним або моральним, примат політики над правом, влади – над законом, класовий підхід, жорсткий економічний детермінізм тощо) [94].

І.В. Осика серед форм прояву правового нігілізму виділяє наступні:

– явні порушення закону, насамперед, злочинність, яка є одночасно джерелом нігілізму;

– ігнорування положень правових норм, що менш небезпечно для суспільства, але надзвичайно небезпечно для правопорядку;

– боротьба, що ведеться у владі, між владою і від імені влади [107, с. 100].

Крайньою формою прояву правового нігілізму, на думку І.В. Осики, є революція, яка викликається недосконалою правовою системою, що нездатна вчасно виявити і згасити революційну пожежу. Спалахнувши, полум'я революції змітає усе на своєму шляху, а що станеться потім – залежить насамперед від людей, що захопили владу [107, с. 100]. Погоджуємося з такою позицією і вважаємо, що революція є найбільш небезпечною формою прояву правового нігілізму, адже, як правило, вона не виникає зненацька. Нерідко відсутність гідних умов життя, недосконале законодавство або недотримання останнього (що є проявами правового нігілізму), особливо у сфері забезпечення прав і свобод людини, може викликати невдоволення населення, яке поступово може перейти у революційну ситуацію³, яка, власне, передує революції.

На нашу думку, наведені класифікації форм прояву правового нігілізму є неповними. Тому пропонуємо власну класифікацію форм вираження досліджуваного явища.

1. За рівнем правової свідомості:

а) *на рівні буденної правової свідомості* правовий нігілізм існує у хибних уявленнях, поглядах, думках, ідеях про право, які формуються з часом або виникають через непоінформованість чи відсутність правової освіченості та правової вихованості;

б) *на рівні професійної правосвідомості* правовий нігілізм виявляється через різноманітні судження, мотиви, переконання, які мають у собі риси, несумісні з принципом законності та правопорядку, і характерні лише для осіб, які працюють у юридичній сфері;

в) *на рівні правосвідомості посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування* правовий нігілізм проявляється у зловживанні

---

³ Революційна ситуація – це політична обстановка, яка передує революції та характеризується масовим революційним переворотом, включенням широких прошарків пригнічених класів до активної боротьби проти існуючого ладу [184, с. 573].

владою вищими посадовими особами держави; конфронтації гілок влади тощо.

2. За кількістю суб'єктів-носіїв:

а) *масовий правовий нігілізм* проявляється через негативне ставлення до права, ігнорування загальноприйнятих юридичних норм переважною більшістю населення певної країни;

б) *груповий правовий нігілізм* виражається у зневажливому ставленні до правових принципів і традицій, притаманних певній групі населення країни;

в) *індивідуальний правовий нігілізм* проявляється у підсвідомому запереченні значущості права та законів конкретним суб'єктом.

3. За джерелом походження правовий нігілізм поділяється на:

а) *первинний* (у випадку, коли особа, будучи носієм правового нігілізму, діє у повсякденному житті (професійній діяльності) всупереч правилам і нормам, свідомо порушуючи їх, внаслідок неналежного правового виховання або такого, що суперечить загальноприйнятим нормам права і моралі);

б) *набутий* (у випадку, коли особа змінює свої уявлення про дозволене і заборонене внаслідок певних обставин або негативного впливу оточення).

4. За ступенем відкритості правовий нігілізм поділяється на:

а) *відвертий* (коли особа відкрито демонструє своє негативне ставлення до права, закону);

б) *прихований* (коли в особи сформоване негативне ставлення до права, але вона його приховує).

Важливим є з'ясування того, в яких саме *практичних формах*⁴ проявляється правовий нігілізм в сучасній Україні. На нашу думку, такими формами є:

1) порушення норм чинного законодавства, що проявляється у криміналізації суспільства, вчиненні різних видів правопорушень;

---

⁴ Практичні форми прояву правового нігілізму характеризуються активним порушенням загальноприйнятих юридичних норм.

- 2) ігнорування положень норм права, недодержання заборон та невиконання юридичних обов'язків;
- 3) корупційні прояви, а також пов'язана з цим безкарність винних у вчиненні злочинів;
- 4) порушення прав та свобод людини і громадянина, гарантованих Основним Законом держави;
- 5) конфронтація між гілками державної влади, що не виключає нецивілізовані методи розв'язання конфліктних ситуацій між посадовими особами органів державної влади;
- 6) популізм суб'єктів політики;
- 7) відсутність поваги та довіри до державних структур (особливо до правоохоронних органів та суду);
- 8) прийняття нестабільних, неузгоджених та безсистемних нормативно-правових актів.

Таким чином, під *правовим нігілізмом* розуміємо *сформоване в масовій, груповій або індивідуальній свідомості зневажливе ставлення (відверте або приховане) до права як регулятора суспільних відносин, заперечення його значення у суспільно-політичному житті держави, відкидання або ігнорування приписів права.*

1.2. Генеза явища правового нігілізму

Для з'ясування сутності явища правового нігілізму необхідним, на наш погляд, є визначення періодів його становлення і розвитку. Як зазначає А.І. Новіков, звернення до історії філософської та соціальної думки – необхідна умова пізнання сучасних ідеологічних явищ, їх критики. Як би не змінювалися конкретні форми ідеологічних явищ, залишаються загальні закономірності, провідні тенденції. Вивчення їх і дає можливість не лише зрозуміти минуле і теперішнє, але й зазирнути в майбутнє [102, с. 4].

Явище правового нігілізму в нашій країні не нове, воно існує вже досить тривалий час і має глибокі історичні корені. Слід зазначити, що витoki

нігілізму сягають глибокої давнини. У Стародавній Індії, зокрема, на засадах нігілізму були побудовані такі філософські системи, як адживікізм Маккхали Госали [106; 183, с. 14], Пурана Кассапи [106], Каччаяна [106], чарвака [104, с. 645; 182, с. 28; 190], буддизм хінаяни [151]. У Стародавній Греції нігілістичні ідеї проголошував софіст Горгій [184, с. 121], філософи Піррон [183, с. 476], Гегесій [90, с. 81; 104, с. 241; 181], Феодор [90, с. 81].

Нігілістичні тенденції притаманні також одній з найбільш значущих сократичних шкіл античної філософії – кінізму [90, с. 82; 106; 183, с. 258]. Характерною рисою вчення кініків була вимога відкинути існуючі норми і традиції.

Нігілістично спрямованою системою того часу можна назвати і релігійно-філософську течію пізньої античності та Середньовіччя – гностицизм. У свідомості гностика переважає думка, що світ сповнений злом і є творенням злого Деміурга, а не Бога [90, с. 97]. Гностицизм є філософською системою, яка вбачала сенс у світі нематеріальному, тобто лише світ духовний визнавався як реально існуючий. Гностикам не вистачало лише декількох кроків, щоб не пропагувати самогубство, яке ми можемо спостерігати у представників деяких еретично налаштованих сект, як наприклад, катарів, альбігойців та інших.

Не зникли нігілістичні прояви і в епоху Середньовіччя. Середньовічний нігілізм постає як акт еретичного “відпадання” від Бога через створення вільного інтелектуального простору, з одного боку, та через впровадження владних структур з метою утвердження християнської догматики, з іншого [185, с. 426]. Досліджуване нами явище можна спостерігати у таких еретичних напрямках як: павликанство, богомільство, катаризм [54], а також у альбігойців [54], адамітів [54] і таборитів [54].

У мусульманських країнах нігілізм був представлений релігійними рухами ісмаїлітів [20] та карматів [195].

Не обминули нігілістичні прояви і добу Відродження. У цей час загострюється трагедія ілюзорно-вільної особистості, абсолютизація якої в

індивідуалістичному самоствердженні сягала межі. Людина прагнула позбутися зовнішніх підвалин свого онтологічного опертя і намагалася покладатися лише на себе. Людині Нового часу притаманний матеріалізм, ідеї Просвітництва XVII-XVIII ст. (перебільшені домагання на отримання абсолютного знання, нездатність пояснити свободу, зведення людини до “понятійного існування”, а історії – до руху та взаємозв’язку категорійних рядків) [185, с. 426].

На початку XIX ст. серед європейської інтелігенції з’являються песимістичні вчення. Так, Артур Шопенгауер заперечував волю до життя, він висунув вчення про спробу досягти нірвани на землі, був переконаний, нібито світова історія позбавлена будь-якого сенсу [83, с. 26-27].

Повсюдно дискутувалися й філософські нападки Людвіга Фейєрбаха на християнство і релігію загалом. Не можемо не згадати роботу Макса Штірнера “Єдиний та його власність” (1845), у якій автор заперечує авторитет усього (держави, церкви, Бога), відкидає всі цінності та ідеали й цінує лише те, що є корисним для “мене, Єдиного” [83, с. 27].

Американський культуролог і релігієзнавець Джозеф Кемпбелл (1904–1987) визначав сучасний стан цивілізації як “духовну пустелю”, а австрійський психіатр Віктор Франкл (1905–1997) відзначив відчуття браку сенсу життя у великої частини своїх пацієнтів і назвав його “екзистенційним вакуумом”. Дехто вважає основною причиною духовної кризи втрату сили і значення релігії, яка єднає людей, дає їм певний світогляд, моральні поняття і почуття спільності. Інші звертають увагу на швидкий темп індустріалізації західних країн та соціальні зміни, спричинені масовою міграцією людей із сіл до міст. Американський філософ Р.В. Емерсон (1803–1882) зазначав: “Речі стали вершиною і гонять людство” [175]. Поділяємо позиції науковців та водночас зауважимо, що із розвитком цивілізації спостерігається стрімке зростання рівня матеріального добробуту населення, людина прагне більшого, виникає бажання керувати іншими, а як наслідок, на перший план замість духовних цінностей виходять матеріальні. Доволі влучно

охарактеризував усі ці процеси видатний німецький філософ Ф. Ніцше у творі “Жадання влади”. Він писав: “Те, про що я розповідаю, це історія найближчих двох сторіч. Я описую те, що настане, що тепер уже не може не статися: поява нігілізму”. У першій книзі “Європейський нігілізм” автор пише: “Нігілізм стоїть за дверима: звідки іде до нас цей найстрашніший з усіх гостей?” [100, с. 25].

Таким чином, уже тоді філософ зрозумів, що з плином часу найвищі суспільні цінності дедалі більше будуть знецінюватися і основним мотивом людства стане бажання бути головним, бажання керувати, тобто “жадання влади”. Дійсно, якщо звернутися до історії, то ми бачимо, що всі прогнози Ф. Ніцше цілком втілилися у життя. Згадаймо, наприклад, Першу і Другу світові війни, постійну боротьбу за владу нинішніх політичних лідерів, нечесне ведення справ, “обливання брудом” своїх конкурентів тощо.

Під нігілізмом Ф. Ніцше розумів явище, пов’язане з переоцінкою вищих цінностей, а саме тих, які наповнюють змістом усі дії та намагання людей. У це слово він вкладав наступний зміст: нема більше нічого, заради чого варто було б жити і до чого прагнути [82, с. 301]. На думку філософа, саме поняття нігілізм означає “те, що вищі цінності втрачають свою цінність” [100, с. 25].

Філософ вважав, що нігілізм веде до втрати усіх цінностей і в кінцевому результаті – до виродження людства. Він розділяв нігілізм на два різновиди: “пасивний нігілізм”, до якого відносив філософію А. Шопенгауера та “активний нігілізм”. До останнього відносив себе і власне вчення про волю до влади [99, с. 3]. Отже, воля до влади у філософії розглядається як утвердження життя, однак проаналізувавши роботи Ф. Ніцше, ми дійшли висновку, що воля до влади у філософа розглядається як прагнення до владарювання.

У творі “До генеалогії моралі” [101] (1887) Ф. Ніцше писав: “Якраз тут і криється злий фатум Європи: разом зі страхом перед людиною ми втратили й любов та повагу до неї, надію на неї, саме прагнення до неї. Тепер від самого

погляду на людину відчуваєш утому – то що ж тепер усе це, як не нігілізм?” [83, с. 27].

Добою нігілізму він називає історичний процес втрати влади надчуттєвого над сущим, до якого причетні християнство, поява моралі та філософська істина. Процес знецінення цих ідеалів позначений фразою “Бог помер” [185, с. 426].

Отже, Ф. Ніцше розумів під нігілізмом усвідомлення ілюзорності християнських ідей про Бога (“Бог помер”), таким чином, відкидаючи усі цінності, ідеали, заперечуючи авторитет церкви та релігії.

Філософія Ф. Ніцше справила великий вплив на багатьох інших письменників, філософів, митців. Так, неабиякий вплив мала філософія Ф. Ніцше з його культом “надлюдини” на формування світогляду футуристів.

У 1909 р. в Італії виникає авангардистська течія, відома під назвою футуризм. Днем народження футуризму вважається 20 лютого 1909 р., коли в паризькій газеті “Фігаро” з’явився написаний Ф. Марінетті Маніфест футуризму. У роботі заперечувалися всі духовно-культурні цінності минулого. Через декілька років російський поет-футурист В.В. Маяковський сформулював це коротко і виразно: “Я над усім, що зроблено, ставлю “*nihi*l” [106].

Застарілими проголошувалися жалість, повага до людської особистості, романтичне кохання. У сучасному світі їх особливо зачаровували швидкість, мобільність, динаміка, енергетика. Поєми і картини присвячували автомобілю, потягу, електриці. “Жар, який виходить із шматка дерева, хвилює нас більше, ніж посмішка чи сльози жінки”, “Нове мистецтво може бути тільки насиллям, жорстокістю”, “Війна – єдина гігієна світу” – заявляв Ф. Марінетті [106].

Також нігілізм проявив себе у таких течіях, як експресіонізм, дадаїзм та ін. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. виникає модерністська течія у західноєвропейському мистецтві – експресіонізм. Основним творчим принципом якого було відображення загостреного суб’єктивного

світобачення через гіпертрофоване авторське “Я”. Напругу його переживань та емоцій, бурхливу реакцію на дегуманізацію суспільства, на розпад духовності, засвідчений катаклізмами світового масштабу початку ХХ ст., зокрема, Першою світовою війною [88, с. 229].

Світоглядною основою експресіонізму став індивідуальний протест проти потворного світу, відчуження людини від світу, розпаду тих основ, на яких базувалася європейська культура. Експресіоністам властиві тяжіння до містики та песимізм. У їх роботах простежуються такі прийоми, як відмова від ілюзорності простору, прагнення до площинного трактування предметів, деформація предметів, їм подобались різкі барвисті дисонанси [96], а також невтримна емоційність, конфлікт зі світом, заколот і безсилля, ірраціональність, співчуття до людини і, разом з тим, крайній егоцентризм.

Відверто нігілістичним напрямком у мистецтві був дадаїзм, який виник у 1916 р. За словами Георга Гроса, дадаїсти являли собою втілення чистого нігілізму, руйнуючи образ “заради великого Ніщо” [96].

Виникнення дадаїстів було пов’язано з відкриттям артистичного клубу – “Кабаре Вольтера” у Цюріху. Ця течія отримала таку назву завдяки румунському поетові Тристану Тцарі, який віднайшовши слово “дада” у словнику Ларруса, де воно мовою негритянського племені кру означало “хвіст священної корови”, а італійською – “дитячий дерев’яний коник” і водночас “годувальниця” [88, с. 179].

Дадаїзм увійшов в історію культури як бунтарський напрямок, який руйнував традиційні образотворчі прийоми, визнані канони і стандарти в мистецтві. Основними принципами дадаїзму були ірраціоналізм, цинізм, розчарування. Цей напрямок виник як літературна течія, та згодом дадаїзм проявив себе в живописі, скульптурі, фотографії.

Сам термін “нігілізм” з’явився в часи Французької революції, коли дедалі гостріше відчувалося прагнення звільнитися з-під впливу релігії й самої віри в Бога. Спочатку це слово вживалося в негативному значенні: німецький філософ Фрідріх Гайнріх Якобі, в написаному 1799 р. відкритому

листі до Йогана Готліба Фіхте, назвав “нігілізмом” спроби знецінити релігію [83, с. 19].

На думку Франца Бадера, нігілізм означає “руйнівне для релігії зловживання розумовими здібностями” [83, с. 20].

Клеменс Бентано та Фрідріх Шлегель не раз уживали слово “нігілізм” на означення “сучасної сваволі щодо закону”, як це сформулював Жан Поль у своїй “Початковій школі естетики” [83, с. 20].

Відомий філософ-ідеаліст, письменник Серен К’єркегор джерелом нігілізму вважав кризу християнства та розповсюдження “естетичного” світосприйняття [183, с. 421].

Ініціатори філософської антропології М. Шелер і Г. Плесснер пов’язували нігілізм із процесом виокремлення людини з природи, з “ексцентричністю” людського буття, що відкриває перед індивідом можливість “абсолютного Ніщо”. Кризу європейської самосвідомості М. Шелер пояснював тим, що Захід практично втратив ідею метафізики, тому що він задушений, з одного боку, церковними догмами, з іншого, – позитивною наукою [48, с. 10].

Німецький філософ-ідеаліст Освальд Шпенглер під нігілізмом вбачав рису сучасної європейської культури, яка переживає період “заходу” та “старечих” форм свідомості, який також і в культурах інших народів ніби неминуче йшов за станом вищого розквіту [183, с. 421].

Німецький філософ-екзистенціаліст Мартін Хайдегер вважав нігілізм магістральним рухом в історії Заходу, яке кінцевим результатом може мати світову катастрофу [183, с. 421].

Своєрідну героїзацію нігілізму декларував Готфрід Бен: “Усе залежить від того, що можна зробити зі свого нігілізму”. На його думку, “Ніщо” має “формотворчу силу”; свою позицію він чітко виклав у роботі “Після нігілізму” (1932): “Хай втрачаються всі втрачені цінності, хай виспівуються виспівані пісні атеїстичної епохи, а всю могутність нігілістичного відчуття, всю трагічність нігілістичного переживання хай буде вкладено у формальні й

конструктивні сили духу, що витворюють і тримають у покорі цілком нову для Німеччини мораль і метафізику форми...” [83, с. 28].

У французькому екзистенціалізмі нігілізм розглядався як поява абсурдності існування (Альбер Камю) [183, с. 421].

І.С. Тургенєв у романі “Батьки і діти” (1862) писав, що “нігіліст, це людина, яка не схиляється ні перед якими авторитетами, яка не приймає ні одного принципу на віру, якою повагою не був би оточений цей принцип” [180, с. 430].

Незважаючи на те, що термін “нігілізм” традиційно, завдяки роману “Батьки і діти” (1862), приписується І.С. Тургенєву, все ж, дане твердження не можна вважати правильним, оскільки відомо, що досліджуваний нами термін у розумінні “нікчемність” зустрічається в 1829 р. у Н. Надеждіна в його критиці пушкінської поезії. Потім поняття нігілізму в різних значеннях використовується В. Белінським, С. Шевирьовим, М. Добролюбовим, М. Катковим, М. Страховим. Зокрема, М. Катков повністю ототожнював такі поняття, як “нігілізм” і “матеріалізм”. Звинувачуючи російських революційних демократів у “голому” запереченні, він називав їх доктрини “мільними бульками”, а їх самих “гниллю розкладення” [48, с. 14].

Заслуга І.С. Тургенєва в контексті досліджуваної проблематики полягає в тому, що термін “нігілізм” після виходу у світ роману “Батьки і діти” (1862) став загальноновживаним для характеристики літературних, філософських та соціально-ідеологічних процесів і явищ [99, с. 3].

З огляду на викладене, приходимо до висновку, що нігілізм – явище досить розповсюджене і сягає глибокої давнини. Нігілістичні ідеї знаходимо ще з часів Стародавнього Сходу й до сьогодні.

Що стосується України, то дослідження її історичного минулого дає підстави виділити декілька етапів у розвитку та становленні нашої держави в залежності від ставлення до правових цінностей з боку держави і суспільства:

- 1) українські землі за часів Київської Русі;
- 2) українські землі у складі Литви та Польщі;

- 3) період перебування України у складі Російської імперії;
- 4) період перебування України у складі СРСР;
- 5) період незалежної України.

Вважаємо за необхідне коротко проаналізувати кожний з названих етапів, з метою з'ясування причин та умов, що сприяли виникненню та поширенню правового нігілізму.

Витоки досліджуваного соціально-юридичного феномену на теренах України сягають глибокої давнини. Вважаємо, що відправним пунктом його виникнення на території українських земель були князівські міжусобиці, боротьба за владу, яка точилася між претендентами на престол, прагнення князів до зміцнення своєї влади та незалежності тощо.

Аналіз тогочасної судової практики [15, с. 33] дають підстави стверджувати, що вже за часів Київської Русі існувала нерівність, упереджене ставлення до різних верств населення перед законом і судом в залежності від того, який соціальний статус вони займали в суспільстві. Та попри це, вперше запровадження правових норм гарантувало можливість захисту прав та свобод людини незалежно від її соціального статусу, що було значним кроком на шляху до утвердження й подальшого розвитку правових ідей в Україні.

Упродовж тривалого відрізка часу на долю українського народу випало чимало тяжких випробувань, що, безумовно, негативним чином позначилося на розвитку і становленні державно-правової думки та, звісно, ставленні до права з боку суспільства. Історія свідчить, що українські землі потерпали не лише від нападів монголо-татар, наслідки завойовницьких походів яких були катастрофічними для слов'янських земель. Минуле нашої держави тісно пов'язується з експансією Литви та Польщі. Так, коротко характеризуючи цей етап розвитку Української держави відмітимо, що дії литовців на теренах України не мали такого жорсткого завойовницького характеру як завоювання монголів. Все ж, згодом після укладення Кревської унії (1385) посилюється соціальний гніт населення і зводяться нанівець залишки автономії українських земель. Згодом після утворення Речі Посполитої (1569)

українські землі опиняються у складі Польщі, що призводить до ополячення та окатоличення українського народу.

Польське проникнення в українські землі кардинально відрізнялося від литовського: польський уряд з самого початку утвердження в цьому регіоні намагався зробити його своєю провінцією, нав'язати польське право та адміністративну систему, витіснити православ'я шляхом утвердження католицизму [14, с. 103]. Польські урядові кола намагалися “витравити” самі поняття “Україна”, “українець”. Українське населення “східних кресів” вони називали “русинами”, а всю територію іменували – Східна Малопольщина. “Немає ніякого українського народу, – цинічно заявляв міністр польського уряду С. Грабський, – український народ – вигадка комуністів з пропагандистською метою”. Наприклад, в урядовій газеті “Слово польське” стверджувалося, ніби в українців “відсутня всяка організаційність і державний інстинкт, відсутня будь-яка юридична і взагалі розумова культура, необхідна для того, щоб управляти власною державою” [14, с. 432].

Утім, слід відмітити, що за часів, коли українські землі входили до складу Литви, наша держава все ж таки могла розвиватися, чого не скажеш про часи перебування України у складі Польщі. Якщо Литва намагалася толерантно ставитися до місцевого населення, органічно сприймати його традиції та досвід [14, с. 101], то під час перебування українських земель у складі Польщі, розвиток української культури, традицій та державності просто зупинився. Крім того, постійне обурення та опір з боку українського народу викликало і те, що Польща всіляко намагалася нав'язати католицизм, який був її державною релігією. Таке національно-релігійне поневолення негативно позначилося на розвитку державно-правової думки в Україні.

Незважаючи на те, що на долю українського народу випало чимало випробувань (соціальний гніт, втрата автономії, окатоличення, ополячення тощо), все ж, Україна намагалася керуватися демократичними принципами у процесі свого розвитку, природним прагненням до самозбереження і самоствердження. Про це можна з упевненістю говорити, згадавши,

наприклад, козацтво, виникнення якого було зумовлено нагальною потребою захисту від зовнішніх нападів, посиленням соціально-економічних, правових протиріч, релігійного і національного гніту.

Не можна не згадати й одну з найвідоміших пам'яток української правової і політичної думки XVIII ст. – “Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького”, більш відома як Конституція Пилипа Орлика, якою було затверджено розширення демократичних засад у суспільстві.

Слід зазначити, що цей документ досліджувало чимало науковців і щодо історії його створення та практичного застосування погляди науковців дещо розходяться.

Так, М. Костомаров у своєму дослідженні “Руїна, Мазепа, Мазепинці” визначив Конституцію 1710 р. як договір Пилипа Орлика з козацтвом [80, с. 654]. Такої ж думки дотримується і М.П. Василенко у своїй статті “Конституція Пилипа Орлика” [2, с. 137].

Українські вчені А.Г. Слюсаренко і М.В. Томенко у книзі “Історія української Конституції” впевнено і без жодних вагань вказують на те, що Конституція Пилипа Орлика є першою європейською конституцією в сучасному її розумінні, в якій сформульовані головні принципи побудови держави [59, с. 9].

Н. Полонська-Василенко писала наступне: “Ця конституція, в якій гармонійно поєднано інтереси гетьманату, старшини як провідної верстви України, та Запоріжжя, як її військової сили, була в той же час маніфестом державної волі української нації перед цілим культурним світом. У цілому вона була перемогою старшинської аристократії над гетьманським абсолютизмом... До цього можна додати, що поява її негайно після Полтавської катастрофи може в значній мірі пояснити, чому саме плани великого гетьмана зазнали поразки: вона свідчить, що він не мав під собою твердого ґрунту, не мав середовища, на яке міг спиратися, не мав і тієї сили, яка могла б примусити всі середовища схилитися перед нею. Гетьманування

Пилипа Орлика пройшло поза Україною, але в боротьбі за її незалежність” [114, с. 78].

“При цьому були складені цікаві постанови про гетьманське правління. Хоча ці постанови і не здійснилися, оскільки отримати правління цим людям не вдалося, все ж вони цікаві як відображення поглядів і бажань людей, які зв’язали свою долю із звільненням України. В постановах цих багато нового, такого, що могло б бути важливим кроком вперед у розвиток українського життя”, – зауважує М.С. Грушевський [31, с. 400].

О.В. Лукашевич і К.В. Манжул вказують на те, що “вірніше назвати його договірно-законодавчим актом, деякі пункти якого мають конституційне значення” [89, с. 24].

Отже, Конституція Пилипа Орлика привертала увагу багатьох науковців, які характеризували та оцінювали її по-різному. Слід зазначити, що у науковій літературі немає однозначного висновку щодо правового характеру Конституції. Деякі автори визначали цей документ як першу конституцію, інші вказували на те, що це лише договір або акт. З позицією останніх ми не можемо цілком погодитися. На наш погляд, несприйняття правової цінності цього документа вже може вважатися проявом правового нігілізму. Незважаючи на деякі недоліки документа (неточність юридичних норм, у деяких випадках основний зміст останніх потрібно виводити зі складних формулювань), вважаємо, що “Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького” справді можна називати першою українською Конституцією, адже це був перший документ українського державотворення, в якому передбачалося встановлення національного суверенітету, визначено кордони Української держави, відображено демократичні права і свободи людини, представницьке правління і принцип розподілу влад. Беручи до уваги наявність усіх цих складових компонентів у “Пактах й конституціях прав та вольностей Війська Запорозького”, ми можемо вважати цей документ конституцією.

Наступний етап розвитку України, який сприяв поглибленню правового нігілізму, пов'язуємо з перебуванням українських земель у складі Російської імперії. Нерівність перед судом, обмеження прав і свобод, кріпосництво, репресивні способи правління російського самодержавства – ці та інші проблеми стали беззаперечними чинниками, які негативним чином позначилися на правовій свідомості та правовій культурі українського народу. Більше того, сформували в останнього негативне ставлення до правових цінностей.

Тотальний наступ російського царату на українські землі характеризувався прогресуючим обмеженням українських прав та вольностей; посиленням тенденцій централізації, уніфікації; цілеспрямованим розколом українського суспільства; експлуатацією людських та матеріальних ресурсів українських земель [14, с. 191].

Крім того, поглиблювало й поширювало нігілістичні настрої в суспільстві також і уявлення про право як наказ “керівництва”, яке наполегливо культивувалося в народі – те, що виходить зверху, від влади, – те й право [94].

Класова нерівність та кріпосництво – ще одні чинники, які мали наслідком поширення нігілістичного ставлення до права з боку населення. Незважаючи навіть на проведену в Російській імперії селянську реформу 1862 р. (19 лютого 1861 р. було підписано маніфест про скасування кріпосного права), юридично вільне селянство не мало справжньої громадянської рівності з іншими верствами суспільства. Воно так і залишалося нижчим станом – селяни отримували паспорт лише на один рік, виконували рекрутську повинність, перебували в залежності від поміщика до того часу, доки не викуплять у власність землі, зберігалися тілесні покарання різками [14, с. 252].

Мала значення і відсутність належної уваги до права з боку православної церкви на відміну, наприклад, від католицької, роль якої в рецепції римського права значно суттєва [178, с. 21].

Характеризуючи праворозуміння та ставлення до права з боку населення, слід відмітити, що право на той час відносилось до категорії недоступних розумінню селян абстракцій. Право вони плутали зі звичаєм або зі “здоровим глуздом”. Адвокатуру, створену судовою реформою 1864 р., селяни сприймали як нову породу тих самих чиновників: інакше навіщо ж адвокати беруть гроші за звільнення тих, хто потрапив у судову тяганину? Селяни не визнавали формальностей та офіційних процедур і були не здатні розібратися в абстрактних принципах права та державного управління [53, с. 374].

Утім, незважаючи на те, що в 60-х роках XIX ст. було проведено ряд реформ (судова, військова та ін.), попри те, що в цей час ішов активний розвиток юридичної освіти та науки, юридичних професій тощо, все ж, це не призвело до подолання нігілістичних проявів у поведінці та свідомості людей. Не сприяли останньому й існування та широке розповсюдження антиправових поглядів та ідей представників різних напрямів суспільної думки в ці та наступні роки.

Достатньо згадати погляди видатного російського письменника Л.М. Толстого, який вимагав замінити право моральними настановами, а юридичну науку називав “балаканиною” про право [178, с. 21]. У “Листі до студента про право” письменник назвав право “гидким обманом” [179, с. 55]. На той час на перше місце ставилися моральні та релігійні засади життя [179, с. 55], а правові цінності “відкидали” майже на останнє місце.

Незначущість, а в деякій мірі непотрібність, права як окремого феномена можна простежити у філософії В.С. Соловйова, який відводив праву незначну роль, вважаючи його “деяким мінімумом моральності”. На думку М.О. Бердяєва, право має значення в людському спілкуванні лише як засіб завадити виявленню низинних властивостей (якостей) і вад людей, та гарантувати тим самим “мінімум людської свободи”. Правовий устрій, на його думку, – це лише “узаконення недовіри людини до людини” [179, с. 56].

Тотальність нігілізму була обґрунтована певним чином ідеями російських просвітителів – Белінським, Добролюбовим, Писарєвим, Чернишевським та ін. Так, Белінський переймається, за його власними словами, Маратівською любов'ю до людства. Від співчуття до людей Белінський згоден проповідувати тиранство та жорстокість. Кров необхідна. Для того, щоб ошчасливити більшу частину людства, можна знести голови хоч би й сотням тисяч. Він говорить, що люди настільки нерозумні, що їх потрібно силою вести до щастя. Белінський зізнається, що, будь він царем, він був би тираном в ім'я справедливості. Він схильний до диктатури. Він вірить, що настане час, коли не буде багатих, не буде і бідних [10, с. 34-35].

Навіть загальна світоглядна позиція авторів такого широко відомого збірника “Вехи” була пронизана правовим нігілізмом. У передмові до збірника ця позиція сформульована таким чином: “Визнання теоретичної та практичної першості духовного життя над зовнішніми формами суспільства у тому сенсі, що внутрішнє життя особистості є єдина творча сила людського буття і що вона, а не засади політичного порядку, є єдино міцним базисом для будь-якого суспільного будівництва” [179, с. 55]. Оскільки право є “зовнішньою формою співжиття”, “початком політичного порядку”, то істотного інтересу для представників релігійної філософії воно не мало, тому було виключено з числа цінностей духовного життя, які покликані забезпечувати успіх суспільного будівництва. Воно не удостоєне бути в одному ряді з християнськими ідеалами, православною соборністю, моральними засадами тощо” [179, с. 56]. Характерно, що навіть Б.А. Кістяківський, який був єдиним захисником права у збірнику “Вехи”, і то писав, що “право не може бути поставлене поруч із такими духовними цінностями, як наукова істина, моральна досконалість, релігійна святиня” [179, с. 56].

Не сприяли підвищенню рівня правової свідомості та правової культури суспільства й політико-правові вчення та діяльність представників демократичного напрямку. Хоча в програмних документах народницьких

організацій (як і пізніше у програмних документах соціал-революціонерів та соціал-демократів) містився ряд демократичних вимог, тим не менш можна стверджувати, що в цілому ідеологія та практика народництва (так само як ідеологія і практика соціал-революціонерів і соціал-демократів) невисоко оцінювала право. Водночас, цікавлячись останнім лише в тій мірі, в якій це сприяло або, навпаки, заважало революційним установкам [179, с. 54].

Так, наприклад, представник помірнього крила народництва П.Л. Лавров у своїй роботі про державу розвивав думку про те, що “юридична функція” держави нічого доброго суспільству не принесла. А в роботі “Історичні листи” стверджував, що “підміна чесності законністю є явище антипрогресивне” [179, с. 54].

Антиправовою була й позиція одного з найбільших ідеологів народників-анархістів М.О. Бакуніна, який у “Програмі міжнародного соціалістичного альянсу” вимагав негайної відміни “всього, що на юридичній мові називалося правом, а також застосування цього права” [179, с. 54]. Теоретик анархізму одним із перших висунув ряд аргументів проти некритичного сприйняття порядків, які склалися в російському суспільстві: “... приниження жінки, абсолютне відкидання і нерозуміння жіночого права і жіночої честі... повне безправ’я патріархального деспотизму і патріархальних звичаїв, безправ’я особи перед світом, яке вбиває будь-яку індивідуальну ініціативу, відсутність права не тільки юридичного, але простої справедливості у вирішеннях того ж світу...” [166, с. 285].

Не менш відомим ідеологом і пропагандистом анархізму був П.О. Кропоткін, який після смерті М.О. Бакуніна продовжував його діяльність та створив концепцію, так званого, анархічного комунізму.

Американський дослідник суспільної думки в Росії кінця XIX – початку XX ст. А. Валицький, прийшов до висновку, що у Росії право заперечувалося “з самих різних причин: в ім’я самодержавства або анархії, в ім’я Христа або Маркса, в ім’я вищих духовних цінностей або матеріальної рівності” [179, с. 52].

З огляду на вищевикладене, приходимо до висновку, що на той час про належний рівень правосвідомості та правової культури переважної частини суспільства не могло йти і мови. Ідеалізація релігійно-моральних норм у суспільстві міцно “засіла” у свідомості людей, витіснивши право на останній план. Крім того, не сприяли підвищенню престижу права і світоглядна позиція представників різних ідеологічних течій та напрямків суспільної думки, теоретиків права, письменників тощо, яка була пронизана суцільною неповагою до права, антиправовими установками, а в деяких випадках цілковитим його відкиданням.

Згодом на зміну пануючої релігійної ідеології прийшла державна, яка “захищалася” всіма відомими юридично закріпленими засобами. Відсутність у післяреволюційній Росії демократичних традицій державотворення визначила механізм державного будівництва у дусі заперечення будь-яких проявів демократії, тон якому задавала теорія марксизму-ленінізму, яка змушувала сприймати право крізь призму диктатури пролетаріату.

“Диктатура, писав В.І. Ленін, – є влада, яка спирається безпосередньо на насильство і яка не зв’язана ніякими законами” [57, с. 785]. Характеризуючи державу В.І. Ленін зазначав, що “державна є особлива організація сили, є організація насильства для придушення якого-небудь класу” [57, с. 778]. “Державна, це сфера примусу. Божевіллям було б відрікатися від примусу, особливо в епоху диктатури пролетаріату” [57, с. 787].

Погляди В.І. Леніна активно розвивали і його соратники та однодумці (Л.Д. Троцький, М.І. Бухарін та ін.). Так, наприклад, М.І. Бухарін право ототожнював із законодавством, що створює держава. Категорично не приймав “чистого права”, критикуючи його. Але він обходив мовчанням питання відносно самостійності права і бажав довести, що право лише забезпечує “експлуатацію”. Розуміння держави (і права) в якості фундаменту насилля утворює головне питання бухарінської думки про державу, домінує в ній” [166, с. 322].

Сприяв розвитку нігілізму декларативний характер норм права. Обіцянки, які прописувалися в законодавчих актах не могли сформувавши повагу до права, а також до органів державної влади з боку суспільства. Загальний підхід більшовиків до побудови держави цілковито суперечив концепції правової держави. А умови, за яких гарантовані права і свободи людини і громадянина не виконувалися лише посилювали недовіру та неповагу до права.

Інакомислення взагалі не допускалося, від громадян вимагалася не пасивна, а активна покіра, тобто усвідомлення свого духовного рабства як вищої форми “демократії” [58, с. 248]. Контроль величезної бюрократичної машини розповсюджувався не лише на кожен дію людини, але й на її думки. “Ми нічого “приватного” не визнаємо”, – говорив В.І. Ленін [6, с. 44].

Іншим чинником поширення правового нігілізму було те, що в той час, коли країни англосаксонської та романо-германської правових систем переходили до демократичних форм законодавства протягом півтора, а то і двох-трьох століть, Росія отримала загальне виборче право майже миттєво – у ході революційних перетворень 1917 р. Природно, що правосвідомість основної маси населення виявилася абсолютно непідготовленою до реального народовладдя [53, с. 393].

Не сприяла формуванню правової культури населення і “закритість” нормативних документів від широкого загалу. Так, І. Васильєв зазначає: “У нас споконвіку спеціальні каталоги в фондах бібліотек велися на все, що завгодно: науково-технічну документацію, карти, ноти тощо. Але законодавчі та інші правові акти, які вважаються вищою цінністю в будь-якій цивілізованій країні, просто ігнорувалися. У відомствах були кодифіковані відділи та сектори, які вели облік та систематизацію документів, але вони були лише “для службового використання” [53, с. 399].

Значний вплив на поширення нігілістичних настроїв серед населення мали події, пов’язані з Жовтневою революцією. В умовах слабкості офіційної влади навіть у питаннях, які можна було вирішити правовим шляхом,

поступово склалася ситуація невідворотності широкого застосування прямої революційної дії. Значною мірою сприяли цьому нігілістичне заперечення права, яке в Росії “йшло справа і зліва”, послаблення “особистісної самосвідомості” та “заглиблення у знеосіблений колектив” (М.О. Бердяєв) [199, с. 439-440].

Як зазначає В.М. Селіванов, відсутність у післяреволюційній Росії того суспільного консенсусу, який зумовлює використання демократичних засобів соціального управління, визначило механізм революційного будівництва [160, с. 11]. І дійсно, після Жовтневого перевороту всю колишню державно-правову систему було піддано руйнуванню. Більшовики, проголосивши своє правління, взяли за роботу по створенню “нового світу” і одразу ж почали реалізовувати на практиці нічим не обмежену диктатуру. Так, Раднаркомівськими декретами було ліквідовано суд і всю систему правосуддя. Їх замінили ревтрибунали, які судили на власний класовий лад, а саме на основі пролетарської совісті та революційної правосвідомості. Тривалий час вирок не можна було оскаржити ні в апеляційній, ні в касаційній інстанціях. Юристів у трибуналах практично не було. У 1917-1918 рр. одним із найпоширеніших видів покарання була смертна кара (розстріл). А люди, яких засудили до страти, не мали можливості ніяким чином відстояти власне право на життя та свободу. До цього ще можна додати практично не контрольований самосуд та відсутність вільної преси. До речі, на прикладі Французької революції В. Ленін був упевнений в тому, що нещадність та масштабність в репресіях – головна умова досягнення перемоги. Макіавеллівський вислів, що переможців не судять, а для досягнення результату всі засоби підходять, – став альфою та омегою ленінського плану побудови соціалізму в Росії [86].

Залишив свій відбиток у свідомості українського народу і тоталітарний режим 20–30 рр. ХХ ст. В Україні спостерігалися такі процеси, як утвердження комуністичної форми тоталітарної ідеології, яке йшло через безкомпромісну боротьбу з релігією, блокування державою розвитку

громадянського суспільства, в державі панувала цілковита підозра та недовіра один до одного.

У таких умовах неможливо було будувати правову державу. Зрештою, в перші радянські роки робилися спроби поєднати диктатуру пролетаріату з необхідністю “правової держави”, але цьому одразу ж було покладено кінець. Так, у 1930 р. більшовицький лідер Л.М. Каганович дав установку: “Ми заперечуємо поняття правової держави навіть для буржуазної держави. Як марксист, ми вважаємо, що буржуазна держава, яка прикривається формою права, закону, демократії, формальної рівності, по суті справи є не що інше, як буржуазна диктатура... Якщо людина, яка претендує на звання марксиста, говорить про правову державу і тим більше застосовує поняття правової держави до Радянської держави, то це означає, що вона слідує за буржуазними юристами, – це значить, що вона “відходить” від марксистсько-ленінського вчення про державу.” На той час потрапити під таку критику означало негайно бути репресованим [6, с. 53-54].

Якщо говорити про право в цілому у соціалістичному суспільстві, то і в цей період дається взнаки поширення правового нігілізму. Протягом тривалого періоду часу право всіляко принижувалося, у ньому не бачили справді демократичного і загально визнаного інституту, високої соціальної та культурної цінності, під ним розуміли “необхідну декоративну прикрасу, формальний атрибут, притаманний кожній “благопристойній” державі” [94].

На той час право вважалося неповноцінною і навіть шкідливою формою регулювання соціального життя; у ньому вбачали лише непотрібний інститут, лише тимчасово і лише в силу необхідності, запозиченої у колишніх епох. Заперечувався також і гуманістичний зміст правової норми [168, с. 164].

Згадаймо позицію В. Леніна, який у суперечках не шукав істини, а лише шлях до перемоги, якого відрізняла безжалісність, різкість по відношенню до політичних противників, який ніколи не припускав можливості хоча б часткової правоти своїх противників або своєї неправоти, – зневажливо,

нікчемно ставився до права та університетських професорів юриспруденції [39].

Процвітав правовий нігілізм і в часи сталінізму, який завершив перехідний етап від відносної до абсолютно репресивної диктатури. Незважаючи на те, що у 1936 р. було прийнято Конституцію, в якій уперше на рівні Основного Закону держави йшла мова про особисті, соціально-економічні та інші права і свободи людини, все ж, ніяких змін у забезпеченні останніх не відбулося.

Найбільш серйозним проявом кризи, який пережила радянська юстиція в роки сталінщини, стало відродження інквізиційних форм процесу – аж до застосування тортур як засобу судової процедури. У шифрограмі, яку Й.В. Сталін направив у 1939 р. місцевій партійній владі та керівництву органів НКВС було зазначено: “ЦК ВКП(б) доводить до відома, що застосування методу фізичного тиску, який використовує НКВС, було дозволено з 1937 р. на основі згоди центральних комітетів Комуністичної партії (більшовиків) усіх республік...” [53, с. 404].

Таким чином, аналізуючи події та текст Основного Закону держави чинного на той час, приходимо до однозначного висновку, що ця Конституція носила лише формальний характер, адже у державі панувало насилля, беззаконня та свавілля. Тоталітаризм за часів Радянського Союзу, як політична система, мав підґрунтям три основні засади, а саме: організоване суспільство, яке повністю підкорялося волі правлячої партії на чолі з вождем; масова пропаганда, яка базувалася на соціально-класових ідеях, а також тотальні репресії та насильство. В умовах, коли антидемократичний режим лише процвітав і підживлювався відсутністю гарантування елементарних прав і свобод людини, коли суди не лише не виступали гарантами останніх, а навпаки “трали” роль органу розправи, коли “творці” права приймали норми закону та маніпулювали ними на власний розсуд, тим самим, обмежуючи права і свободи людини, – в таких умовах ні про який рівень правової свідомості та правової культури не могло іти і мови.

Характеризуючи радянське право, слід відмітити, що воно підпорядковувалося вищим посадовим особам в державі. С.С. Алексєєв зазначає: “Протягом 70 років у нас створювалася держава, в якій існувало лише публічне (державне) право. Життя людей будувалося за розпорядженнями та наказами чиновників. Не існувало такої сфери, де б “юридичним паном” була звичайна людина. Саме поняття приватного права було знищено, використовувалося воно тільки при вивченні законів “експлуаторських” держав. Ми жили не лише в умовах диктатури партії, але і диктатури права влади” [53, с. 385].

Розглядаючи російський народ в цілому, О.І. Герцен зазначив: “Росіянин, до якого би класу він не належав, порушує закон усюди, де він може зробити це безкарно; так само робить і уряд” [23].

В історії радянської юридичної науки особливе значення мала “І Народа з питань науки радянської держави і права”, що відбулась 16–19 липня 1938 р., організатором якої був О.Я. Вишинський. Одним із основних завдань цієї Народи були пропаганда та утвердження загальнообов’язкових “єдино правильних” марксистсько-ленінських та сталінсько-більшовицьких ідей в юридичну науку. Ще одне завдання Народи полягало у недопущенні поширення будь-яких намагань радянських юристів попереднього періоду щодо спроб державного будівництва на засадах “правової держави”, а також оголошенні цих концепцій “антирадянськими”. Крім того, на Нараді було ухвалено загальне визначення права, під яким розуміли “сукупність правил поведінки, які виражають волю пануючого класу, установлених у законодавчому порядку, а також звичаїв і правил співжиття, санкціонованих державною владою, використання яких забезпечується примусовою силою держави з метою охорони, закріплення і розвитку суспільних відносин і порядків, вигідних і бажаних пануючому класу” [166, с. 336]. Саме це визначення права закріпилося в юридичній науці протягом тривалого проміжку часу.

Таке формулювання поняття “права” ще раз підтверджувало його насильницький, примусовий, репресивний характер. Антиправові реалії тих часів, які підживлювалися примусовою волею пануючого класу та установками подальшого будівництва в дусі заперечення будь-яких проявів демократії, не залишали жодної надії суспільству на утвердження та розвиток правової держави.

Із середини 50-х років у період десталінізації в суспільному житті країни відбуваються серйозні зміни. Характерними рисами цього періоду стали припинення кампанії проти націоналізму, певне уповільнення процесу русифікації, зростаюча роль українського чинника в різних сферах суспільного життя. Могутнім імпульсом для поглиблення і розширення процесу лібералізації став XX з’їзд КПРС. На його закритому засіданні з доповіддю, у якій викривався культ особи Сталіна, виступив Хрущов, основні положення якої стали основою постанови ЦК КПРС від 30 червня 1956 р. Проте гостра критика, яку містили ці документи, не зачіпала суті командно-адміністративної системи, не викривала її соціальної природи, зводячи усі вади системи до культу особи. Незважаючи на недоліки, це був важливий і сміливий крок на шляху до десталінізації, який стимулював процес лібералізації суспільного життя, свідчив про реальну перспективу його демократизації [14, с. 512-513]. Саме в цей час з’являється перша критика поглядів О.Я. Вишинського та його однодумців на право. Пропонуються нові визначення та підходи щодо його розуміння. Слід відмітити, що це було значним кроком на шляху до утвердження думки про необхідність права, закону, держави.

Згодом спостерігаються подальші зрушення в позитивний бік у напрямку пробудження громадянської активності та всілякі намагання щодо подолання правового нігілізму. Так, в середині 70-х років було проведено тисячі лекцій, спрямованих на правове виховання населення [178, с. 25]. На цьому демократично налаштована спільнота не зупинилася. У листопаді 1976 р. у Києві була створена Українська Гельсінська Група, завданнями якої були:

знайомити українське суспільство із Загальною декларацією прав людини ООН, збирати докази порушення владою прав людини, національних прав в Україні та ін. Це була єдина з усіх правозахисних організацій, яка не розпалася. Проте ні певна поміркованість Української Гельсінської Групи, ні легальні форми роботи, ні міжнародна громадська думка не перешкодили радянській владі розпочати переслідування [14, с. 544-545]. Все ж, усі спроби пробудження громадянської активності демократично налаштованих мас, як виявиться згодом, не були марними.

Чимало сприяв поширенню нігілізму і процес перебудови, що супроводжувався “війною законів”, національними конфліктами, падінням держаної дисципліни, протистояннями виконавчої і представницької влади і ще значною кількістю причин, які сприяли поширенню цього негативного явища. Однак найбільш вагомими з них стало те, що як тільки країна відмовилася від авторитарних методів правління і спробувала стати на шлях правової держави, як тільки скуті раніше в політичному та економічному плані люди отримали більш-менш реальну можливість користуватися правами і свободами, так одразу ж дали про себе знати низький рівень правової культури суспільства, пануюча в ньому десятиріччями зневага до права, його недооцінка [179, с. 52]. У таких умовах правовий нігілізм став більш відчутним, ніж за часів тоталітаризму, коли право не те, що не поважали, його вважали взагалі “непотрібним”.

Таким чином, під час перебування України у складі СРСР правовий нігілізм не те, що не зник, навпаки, – ще більше поширився. У таких складних умовах, як за часів Радянського Союзу, коли в суспільстві панувало ігнорування та неповага до права, про правовий нігілізм навіть не йшла мова, не кажучи вже про його подолання. З огляду на це, автор дійшов висновку, що особливо ці часи негативно вплинули на подальший розвиток правової культури та правосвідомості наступних поколінь, зокрема на процес побудови незалежної, демократичної, соціальної, правової держави.

Важливе значення для України на шляху розбудови демократичної, правової держави, утвердження принципу законності та правопорядку стало проголошення 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет [36] та 24 серпня 1991 р. Акту проголошення незалежності України [145]. Слід зазначити, що у цих політико-правових документах було закладено основні принципи, які згодом було втілено в Основному Законі держави.

Таким чином, продовжуючи багатовікову традицію державотворення, Україна, прийнявши ці документи, проголосила створення нової незалежної держави та підкреслила, що має серйозний намір будувати демократичну, правову державу. Разом із тим, зазначимо, що створивши нову державу, Україна “успадкувала” безліч проблем, які й донині є невирішеними, однією з яких був і залишається правовий нігілізм.

Як зазначають науковці В. Братасюк і М. Братасюк, прийняття Конституції України 1996 р. – важливий крок на шляху творення правової держави в Україні. Разом із тим, вести мову про достатній рівень правової культури маємо підстав дуже небагато, адже правова культура – не тільки ідеї, закладені в Конституції. Сучасна Україна охоплена глобальним правовим нігілізмом. А подолати його ми не зможемо доти, доки не змінимо суспільну свідомість – нині вона дуже переповнена рецидивами радянської тоталітарної свідомості, такими її рисами як: неповагою до людини, до моральних цінностей, до закону загалом; в ній ще донині домінує розуміння закону як лише заборони і т. ін.” [16, с. 149].

З огляду на викладене, вважаємо, що одним із джерел правового нігілізму є спадщина минулого. Адже процес формування правосвідомості та правової культури народу є досить тривалим. На нього впливають як суб’єктивні, так і об’єктивні фактори, серед яких важливе значення мають умови становлення та розвитку держави, менталітет народу, форма державного режиму тощо.

Висновки до першого розділу

Дослідивши та вивчивши етимологію поняття “нігілізм”, історію філософської й соціальної думки, сутність та форми вираження явища правового нігілізму, автор дійшов таких висновків:

1. Нігілізм – це багатоаспектне поняття, що проявляється в різних сферах людського буття, основними характеристиками якого є заперечення, відкидання або ігнорування загальноприйнятих норм, правил, цінностей, традицій, ідей тощо.

2. Аналіз значної кількості тлумачень поняття правового нігілізму дав змогу сформулювати власне визначення. Правовий нігілізм – це сформоване в масовій, груповій або індивідуальній свідомості зневажливе ставлення (відверте або приховане) до права як регулятора суспільних відносин, заперечення його значення у суспільно-політичному житті держави, відкидання або ігнорування приписів права.

3. Форми прояву правового нігілізму – конкретні способи зовнішнього виразу антиправового або, навіть, злочинного характеру, які виявляються в поведінці як громадян, так і посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування.

На основі аналізу низки класифікацій форм прояву правового нігілізму різних авторів, нами розроблено власну класифікацію форм вираження досліджуваного явища, яка виглядає таким чином:

1) за рівнем правової свідомості (на рівні буденної правової свідомості, на рівні професійної правосвідомості, на рівні правосвідомості посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування);

2) за кількістю суб'єктів-носіїв (масовий правовий нігілізм, груповий правовий нігілізм, індивідуальний правовий нігілізм);

3) за джерелом походження (первинний правовий нігілізм, набутий правовий нігілізм);

4) за ступенем відкритості (відвертий правовий нігілізм, прихований правовий нігілізм).

Правовий нігілізм на сучасному етапі розвитку Української держави проявляється у наступних формах: порушення норм чинного законодавства, що проявляється у криміналізації суспільства, вчиненні різних видів правопорушень; ігнорування положень норм права, недодержання заборон та невиконання юридичних обов'язків; корупційні прояви, а також пов'язана з цим безкарність винних у вчиненні злочинів; порушення прав та свобод людини і громадянина, гарантованих Основним Законом держави; зловживання владою вищими посадовими особами держави; конфронтація гілок влади, що не виключає нецивілізовані методи розв'язання конфліктних ситуацій між посадовими особами органів державної влади; популізм суб'єктів політики; відсутність поваги та довіри до державних структур (особливо до правоохоронних органів та суду); прийняття нестабільних, неузгоджених та безсистемних нормативно-правових актів.

4. Нігілізм як явище відоме людству з давніх часів. Його витоки сягають часів Стародавнього світу. Нігілістичні ідеї, а саме: відкрита демонстрація неповаги та зухвале ставлення до норм, правил, традицій, культурних досягнень людства, порушення норм моралі, підбурювання до вчинення злочинів, спонукання до відчуття ненависті до світу тощо простежуємо у філософських школах Стародавнього Сходу (адживікізм Маккхали Госали, Пурана Кассапи та Каччаяна, чарвака, буддизм хінаяни), античності (вчення Горгія, Піррона, Гегесія, Феодора, кінізм та релігійно-філософська течія – гностицизм), Середньовіччя (павликанство, богомільство, катаризм, а також вчення альбігойців, адамітів і таборитів). У мусульманських країнах нігілізм був представлений релігійними рухами ісмаїлітів та карматів.

Явище правового нігілізму в Україні існує вже досить тривалий час, його виникнення і поширення пов'язане, насамперед, з історико-культурними умовами становлення і розвитку країни. На підставі дослідження історичного минулого України, автором виділено декілька етапів у розвитку та становленні нашої держави в залежності від ставлення до правових цінностей з боку держави і суспільства: 1) українські землі за часів Київської Русі; 2) українські землі у

складі Литви та Польщі; 3) період перебування України у складі Російської імперії; 4) період перебування України у складі СРСР; 5) період незалежної України.

РОЗДІЛ 2

ДЕФОРМАЦІЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ІНШІ ПРИЧИНИ ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ

2.1. Деформація правосвідомості як фактор правового нігілізму

Негативні явища дійсності, особливо криміналізація практично всіх сфер суспільного життя, є наслідком низького рівня правової культури суспільства та наявності різноманітних проявів деформації правосвідомості. Серед останніх, крім правового нігілізму, виділяють: правовий ідеалізм (романтизм), правовий фетишизм, правовий інфантилізм, правовий конформізм, правовий дилетантизм та деякі інші.

Зазначимо, що негаразди та проблеми, які існують нині в Україні, з одного боку, є наслідком деформованої правосвідомості певної частини громадян держави, з іншого, – всі ці форми деформації правосвідомості негативним чином впливають на формування і розвиток правової свідомості усього населення [93, с. 66].

Останнім часом у юридичній та інших науках активно досліджуються питання, пов'язані з формуванням правової свідомості у контексті різних спеціальностей. Наприклад, І.А. Романова у 2001 р. розглянула формування правової свідомості майбутніх учителів у процесі навчальної діяльності на рівні дисертації [157].

Деформації професійної правосвідомості слідчого органів внутрішніх справ присвячено дисертаційну роботу В.М. Коробки [77].

Етико-правові проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ досліджувала Т.С. Ткаченко [174].

Разом з тим, у юридичній літературі відсутній єдиний підхід щодо визначення поняття “деформація правосвідомості”, тому в цьому підрозділі спробуємо сформулювати авторське визначення зазначеного поняття. Спершу, вважаємо за доцільне з'ясувати, що собою являє поняття “правосвідомість”. На думку В.В. Копейчикова, правосвідомість являє собою

специфічну форму суспільної свідомості, систему відображення правової дійсності у поглядах, теоріях, концепціях, почуттях, уявленнях людей про право, його місце і роль щодо забезпечення свободи особи та інших загальнолюдських цінностей [50, с. 137].

На наш погляд, правосвідомість суспільства складається з таких елементів:

1) *гносеологічний (пізнавальний) елемент правосвідомості* включає в себе систему правових ідей, поглядів, принципів, теорій тощо, які формують певний обсяг знань про право, різноманітні явища правової дійсності, їх роль та значення в суспільному житті. Пізнавальний елемент правової свідомості формується в процесі правового навчання та виховання, під впливом набутого особою соціального досвіду тощо;

2) *оціночний елемент правосвідомості* утворюється стихійно на основі отриманих під час тих чи інших життєвих ситуацій почуттів, переживань тощо. Внаслідок цього у суб'єкта правосвідомості з'являється певне оціночне ставлення про право, явища правової дійсності. Чуттєве сприйняття та емоційна реакція на різні явища правового життя сприяють формуванню в особи уявлення про право як систему цінностей, а також усвідомлення важливості та необхідності останнього в житті кожної особи, а тим більше, – держави. Крім того, завдяки сформованому уявленню про право, особа може оцінювати власну (і не тільки) поведінку з точки зору правомірної чи протиправної;

3) *мотиваційний елемент правосвідомості* – один з найпотужніших інструментів, який спонукає особу до вчинення тих чи інших дій, тим самим певною мірою регулює поведінку суб'єкта. Зазначимо, що правова діяльність характеризується широким різноманіттям мотиваційних факторів, серед яких особисті інтереси, потреби, страх відповідальності, ідейні переконання тощо. Зрештою, в сукупності ці мотиваційні фактори зумовлюють і визначають поведінку особи.

Соціальна стабільність у суспільстві і державі, вираженням якої є законність і правопорядок, значною мірою обумовлена правовою свідомістю населення, яке сприймає приписи закону, дотримується їх у своїй поведінці, користується правами і свободами, не заподіюючи при цьому шкоди іншим суб'єктам права [173, с. 45].

Так, характеризуючи явище правового нігілізму та форми його прояву, зазначимо, що між останніми та правосвідомістю існує нерозривний зв'язок. Пояснимо на прикладі злочину: особа, вчиняючи протиправне діяння, тим самим, демонструє негативне ставлення до права та приписів закону, неповагу до правових норм, тобто наявні всі ознаки правового нігілізму. Разом із тим, вчинивши злочин, така особа може поширювати нігілістичне ставлення до правових принципів і традицій серед свого оточення, а можливо, і серед решти правосвідомих та законослухняних громадян. Викладене дозволяє стверджувати, що існує прямий вплив (негативний) різноманітних форм прояву правового нігілізму на правову свідомість всього суспільства чи переважної його більшості.

Необхідно зазначити, що право і правосвідомість нерозривно пов'язані між собою. Наведемо декілька аргументів з цього приводу:

– по-перше, правосвідомість передуює праву, адже воно виражає погляди певної частини суспільства або суспільства в цілому;

– по-друге, стан законності, правопорядку в державі, а також рівень дотримання населенням загальнообов'язкових правил поведінки, встановлених державою, прямо залежать від рівня правосвідомості населення;

– по-третє, правова система, що склалася в державі, певним чином впливає на формування і розвиток правової свідомості населення.

Отже, правосвідомість людей формується під впливом багатьох чинників, таких як історичні передумови, соціально-економічне, політичне становище держави, інших явищ дійсності. Нерідко так звана “позитивна” правосвідомість громадян перетворюється у деформовану.

Під деформацією правосвідомості розуміємо негативне соціально-правове явище, виникненню якого передують історичні, соціально-економічні, політичні та інші причини і яке виявляється у викривлених поглядах, ідеях, переконаннях носіїв правосвідомості про цінність права та його роль у суспільному житті, законність, правопорядок.

У зв'язку з відсутністю єдиного підходу до розуміння поняття “форма деформації правосвідомості”, автор пропонує власне тлумачення останнього: форми деформації правосвідомості – це різноманітні прояви правової свідомості, які розрізняються за ступенем викривлення ідеологічних, психологічних і поведінкових елементів правосвідомості та які розкривають зміст того чи іншого явища.

Усі форми деформації правосвідомості можна розглядати за ступенем суспільної небезпеки – від найменш до більш небезпечних. Найбезпечнішою формою деформованої правосвідомості, на наш погляд, є правовий інфантилізм, далі йдуть правова демагогія, правовий конформізм, правовий дилетантизм, правовий ідеалізм. Найбільш небезпечними формами деформації правосвідомості є правовий нігілізм і переродження правосвідомості.

Інфантилізм (від лат. *infantilis* – дитячий) – збереження у дорослих осіб фізичних і психічних рис, властивих більш ранньому (дитячому чи підлітковому) віку. Інфантилізм розрізняють:

- а) за походженням – конституціональний, органічний, ендокринний, соматогенний, соціокультурний;
- б) за сферами ураження – психічний (психічна незрілість) чи психофізичний (загальний) [199, с. 712].

У контексті нашого дослідження, вважаємо за необхідне, зупинитися саме на психічному інфантилізмі, оскільки він є найбільш наближеним до правового інфантилізму за своїми проявами, більше того, може призводити до розвитку останнього. Так, для психічного інфантилізму характерні незрілість особистості, переважно її емоційно-вольової сфери, з деякою

інтелектуальною нерозвиненістю. Спостерігається, як правило, у молодшому шкільному віці, виразним стає у підлітковому. Психічний інфантилізм, особливо на тлі акселерованого фізичного розвитку, може стати підґрунтям для формування девіантних форм поведінки, зокрема протиправних [199, с. 712].

Що ж стосується *правового інфантилізму*, то він *проявляється у недостатній сформованості або несформованості поглядів про значення права в житті держави, його роль у регуляції суспільних відносин, а також у завищеній оцінці рівня власних правових знань конкретною особою.*

Правовий інфантилізм нерідко може приносити шкоду. Так, наприклад, особа, в силу недостатньої правової обізнаності, водночас будучи впевненою у власних діях, може прийняти важливе рішення, яке згодом може мати негативні наслідки як для цієї особи, так і для структури, в якій вона працює тощо.

За своїм змістом подібною до попередньої форми деформації правосвідомості є *правовий дилетантизм*, тобто *діяльність суб'єктів, які займаються юриспруденцією, тлумаченням правових норм, оцінкою юридичної ситуації, не маючи при цьому спеціальної підготовки та глибоких знань у цій сфері.*

Дилетантизм може набувати загрозливого характеру, особливо, якщо це стосується поширення певної інформації серед широкої аудиторії слухачів, наприклад, через різноманітні телевізійні служби новин або політичні теле- та радіопередачі, які, до речі, особливо останнім часом користуються популярністю серед населення нашої держави.

На думку О.О. Іванова, *правовий конформізм* (від лат. *conformis* – подібний, відповідний) – це тенденція особистості змінювати свої переконання, ціннісні установки та вчинки під дією групи, в якій людина знаходиться; поняття, що означає пристосування, пасивне прийняття існуючого порядку речей, пануючих поглядів, відсутність власної позиції, безпринципне і некритичне слідування будь-якому зразку, який має

найбільший авторитет (погляди більшості, традиції тощо) [52, с. 127-128]. У правовій сфері конформізм – це прагнення пристосуватися до зовнішніх обставин і норм права, підпорядкування власної поведінки поглядам і діям оточення. Терміном “конформізм” звичайно називають здатність індивіда підкоритися тискові групи, внаслідок чого він сприймає і відтворює домінуючі думки та настанови, прагнучи запобігти конфлікту з групою. Конформізм може бути:

- позитивним (соціально корисним), коли йдеться про додержання норм поведінки;
- негативним (соціально шкідливим), коли мова йде про сприйняття антисуспільних поглядів [200, с. 337].

Таким чином, враховуючи схильність дітей до зовнішнього впливу та наслідування певного зразка поведінки, приходимо до наступного висновку: нині актуальності набувають правове виховання підростаючого покоління, а також позитивний приклад батьків щодо неухильного додержання норм чинного законодавства з метою формування у молоді неприйняттого ставлення до правопорушень і злочинних проявів та високого рівня правосвідомості й правової культури.

Наступною формою прояву деформації правосвідомості є *правова демагогія* (англ. legal demagogu), під якою розуміється маніпуляція інформацією, спекулятивне спотворення фактів, свідоме використання у корисливих цілях неправдивих, нереальних для практичного втілення обіцянок. У суспільно-політичній практиці розглядається як оціночна характеристика публічних промов, виступів, заяв, які не містять у собі конструктивних ідей, пропозицій, заплутують певну проблему, відволікають увагу від складних, першочергових питань і завдань [199, с. 57]. Особливо розповсюджена під час виборів, коли використовуються усі засоби “обробки” виборців, включаючи і “чорний піар” [197, с. 255]. Так, наприклад, російський науковець В.Є. Чиркін зазначає, що в період передвиборчих кампаній вживаються певні заходи, роздаються щедрі обіцянки, приймаються

укази, але досвідчене чиновництво гальмує їх здійснення. Крім того, нерідко укази і закони приймаються без урахування реальних можливостей державного бюджету [192, с. 19-20].

Історично поняття і феномен демагогія сягає часів Давньої Греції, де демагогами називали античних риторів, які займались адвокатською практикою, а також громадських і політичних діячів, популярних у народі насамперед своїми видатними ораторськими здібностями, вмінням багато і пишномовно говорити. З часом в умовах публічних дискусій, характерних для політичного життя античної демократії, демагогія набула негативного значення, перетворилася на політичне зло [199, с. 57]. Що стосується сучасності, то ставлення до демагогів та демагогії як феномену залишилося таким же негативним. Адже за гучними гаслами, пустими обіцянками та фальшивим пафосом політики прикривають своє істинне обличчя. Зрештою, як показує досвід, люди, які вірили цим обіцянкам розчаровуються не лише в особі, яка настільки пишномовно говорила, але взагалі у владі, праві, своїй державі.

Антиподом правового нігілізму є *правовий ідеалізм (романтизм)*, який також наявний в Україні, хоча не такий поширений як правовий нігілізм. Слід зазначити, що обидва ці явища, з одного боку, абсолютно несумісні та протилежні одне одному, а з іншого, – існують і поширюються в державі, в результаті несуть в собі руйнівний вплив на шляху до розбудови демократичної, правової держави.

Правовий ідеалізм – це деформований стан правосвідомості особистості, суспільства, групи, яке характеризується переоцінкою можливостей права, сприйняття права як найвищої цінності, яка підпорядковує собі всі інші [197, с. 275].

Не можемо погодитися з визначенням досліджуваного нами явища, наведеного у Довіднику з теорії держави і права, в якому під правовим ідеалізмом розуміється явище, протилежне правовому нігілізму, яке завищує можливості правового регулювання, тобто можливості права визначати

реальну поведінку людей [52, с. 242]. На нашу думку, таке твердження є дещо неточним, і правильним лише в першій частині. Ми не згодні з тим, що “право може визначати реальну поведінку людей”. Як відомо, право є система загальнообов’язкових правил поведінки, встановлених або санкціонованих державою. Право виступає регулятором суспільних відносин. Але воно не може гарантувати, що та чи інша особа буде діяти в рамках права і тим більше визначати реальну поведінку людини.

З огляду на викладене, пропонуємо таке тлумачення поняття *правового ідеалізму*. Це соціально-юридичний феномен, протилежний правовому нігілізму, який має схильність до перебільшення значення права та його регулятивних можливостей, характеризується буквальним сприйняттям права, наданням йому нереальних можливостей змінювати ситуацію в державі у позитивний бік.

Отже, якщо ми говоримо про правовий нігілізм, то маємо на увазі байдуже ставлення до права або взагалі його відкидання; у випадку правового ідеалізму – відбувається переоцінка права та його можливостей.

Здавалося б, ці два явища абсолютно протилежні одне одному, але, вважаємо, мають якщо не однакові, то подібні передумови виникнення.

Витоки правового ідеалізму слід шукати в юстнатуралізмі XVI-XVII ст. (ще Гельвецій стверджував, що “закони можуть усе”), коли розвиток природних наук викликав ілюзію про те, що і соціальний світ можна раціонально пізнати і перетворити. Варто лише написати розумні закони, щоб усунути протиріччя в суспільстві та побудувати бездоганний політичний устрій [197, с. 275].

Яскравим прикладом правового ідеалізму є часи перебудови, коли більшість людей вважала, що варто лише прийняти “розумні” закони, як усі найскладніші та найгостріші проблеми суспільства будуть вирішені. Проте дива не відбувалося, закони приймалися, а справи стояли на місці чи навіть погіршувалися. В результаті спостерігалось відоме розчарування в законах, з’являлися ознаки правового скепсису. З низів чулися і більш роздратовані

голоси: “Досить, ми уже ситі по горло законами, від них нема жодної користі.” Це зрозуміло – адже закони самі по собі не можуть нагодувати, одягти людей, покращити їх добробут. Ще Ш. Монтеск’є писав: “Коли я відправляюся в яку-небудь країну, я перевіряю не те, чи “хороші” там закони, а те, як вони “працюють”, тому що “хороші” закони зустрічаються скрізь” [94].

Усі ці проблеми зрозумілі, адже закони не всесильні. Не можна буквально сприймати право як певний засіб регулювання усіх суспільних відносин. Нормативний акт не може вирішити всіх проблем, які наявні у державі.

Владі того часу, до речі, як і нинішній, хотілося скоріше все задумане і бажане втілити у законах, юридично закріпити. Але форсованого переходу суспільства з одного стану в інший не вийшло, очікування затяглися. Наступило “соціальне похмілля” – гірке та болісне. Інерція політичного та правового ідеалізму бере свій початок ще від старих комуністичних часів, коли існував свого роду культ можливих планів, рішень та постанов – “історичних”, “доленосних”, “епохальних”. Про подальший розвиток, посилення, зміцнення, підвищення... Насаджувалася безоглядна віра в їх магічну силу. І всі вони, як правило, переводилися на мову законів, які внаслідок цього дуже нагадували партійні резолюції. Дуті програми та обіцянки, гасла про світле майбутнє були улюбленим прийомом роботи з “масами”. Будівництво повітряних замків (точніше паперових) допомагало жити у світі ілюзій. Однак дійсність швидко руйнувала ці храми і повертала у світ суворих реалій [94].

На наш погляд, *правовий ідеалізм* проявляється в наступних *формах*:

- 1) буквальне сприйняття права як засобу регулювання суспільних відносин;
- 2) сліпа віра громадян у те, що прийняті нормативно-правові акти здатні змінити життя на краще;

3) сприйняття права як певної абстракції, яка не має нічого спільного з реальними можливостями;

4) перебільшення можливостей закону як з боку громадян, так і з боку законодавців.

Слід зазначити, що явище правового ідеалізму не таке помітне як правовий нігілізм. Очевидно, що правовий ідеалізм деякою мірою породжує правовий нігілізм (один із доказів їх взаємозв'язку). Це відбувається тоді, коли люди розчаровуються в праві, а саме, коли прийняті, майже “досконалі”, законодавчі акти не можуть розв'язати усіх проблем, які існують у державі. Внаслідок чого відбувається зневіра та розчарування у праві, зменшується його авторитетність серед населення, що може призвести, знову ж таки, до правового нігілізму.

Серед інших причин поширення та примноження правового ідеалізму, до речі, так само як і правового нігілізму, відзначимо, непродумані та непередбачені у прийнятих нормативно-правових актах механізми реалізації норм закону, що суттєво впливає на “сприйняття права” [105, с. 26].

Іншою причиною правового ідеалізму, на нашу думку, є введення в оману населення. Досить слушно з цього приводу зауважив М.І. Матузов: “...відбувається і так, що закони, укази приймаються з метою не їх реального впливу на суспільні відносини, а зняття соціальної напруги, особливо якраз у соціальній сфері. Такі акти носять в основному популістський або кон'юнктурний характер і не розв'язують проблем по суті, а заганяють їх углиб. Досягається лише тимчасовий ефект. Потім ці проблеми виникають знову, але вже у більш гострій формі” [94].

З огляду на викладене, законодавець, приймаючи нормативний акт, не повинен абстрагуватися від реалій сьогодення. Необхідно, в першу чергу, об'єктивно оцінювати ситуацію в державі, по-друге, – відповідно до неї створювати реальні механізми для реалізації задекларованих законами прав та свобод людини і громадянина.

Близьким за змістом до правового ідеалізму є *правовий фетишизм*, під яким розуміється гіпертрофоване уявлення про роль правових засобів у розв'язанні соціально-економічних, політичних та інших завдань; правосвідомість, що розцінює право як предмет сліпого поклоніння та надає праву магічну силу [52, с. 243].

Найбільш небезпечною формою деформації правосвідомості є *“переродження” правосвідомості*, коли, наприклад, суб'єкти правовідносин, зневірившись у можливостях легітимного розв'язання конфліктної ситуації в межах правового поля, переходять до свідомих дій, спрямованих на порушення чинного законодавства [47].

Викладене дає підстави стверджувати, що основною причиною поширення деструктивних явищ дійсності є деформація правосвідомості, найпоширенішою формою якої являється правовий нігілізм. Поряд із останнім в Україні досить розповсюджені правовий ідеалізм, правовий інфантилізм, правова демагогія, яка особливо дається взнаки під час виборчої кампанії.

2.2. Інші соціальні причини поширення правового нігілізму

Особливе місце у системі причин поширення правового нігілізму займають недоліки, пов'язані з правовою культурою і правовою свідомістю громадян. Вони тісно пов'язані з різними деструктивними явищами дійсності та водночас є їх передумовами. Так, крім деформації правосвідомості, яка, на наш погляд, є основною детермінантою⁵ правового нігілізму, до інших причин, що впливають на поширення досліджуваного явища, належать злочинність, корупція, неможливість реалізації гарантованих законодавством прав і свобод людини і громадянина, конфронтація органів державної влади, дефекти національного законодавства та ін.

Злочинність є найбільш небезпечною формою прояву правового нігілізму. Адже злочин може посягати на суспільний лад України, власність,

---

⁵ Детермінанти – причини та умови.

громадську безпеку, особисті, політичні, трудові, майнові та інші права, свободи людини і громадянина.

Т.А. Денисова зазначає, що криміногенна ситуація за роки незалежності в Україні зазнала певних змін: збереглася тенденція до поширення корисливих злочинів, зростають тяжкі та особливо тяжкі злочини, суттєво зросла кількість злочинів у сфері господарської діяльності, злочинні дії характеризує зухвалість, жорстокість та “професіоналізм”, досить напружену ситуацію створюють злочини, вчинені в стані алкогольного та наркотичного сп’яніння та з використанням вогнепальної зброї [37, с. 267].

Для більш об’єктивного висвітлення дійсності стосовно стану та динаміки злочинності в Україні окремі статистичні дані наведено у таблиці 2.1 [108].

Таблиця 2.1

Загальна злочинність

Рік	Зареєстровано злочинів				
	2005	2006	2007	2008	2009
Усього злочинів	485 725	420 900	401 293	384 424	434 678

На підставі аналізу статистичної інформації за останні роки (табл. 2.1), можна зробити висновок про поступове зниження рівня злочинності в Україні протягом 2005–2008 рр. та стрімке збільшення її у 2009 р. Водночас зауважимо, за період з 2005 – по 2009 рр. кількість заяв та повідомлень про вчинення злочинів постійно зростає (табл. 2.2 [108]).

Таблиця 2.2

Розгляд заяв, повідомлень про злочини, що вчинені або готуються

	Рік				
	2005	2006	2007	2008	2009
Зареєстровано заяв, повідомлень про злочини, що вчинені або готуються	2 369 132	2 612 190	2 851 384	2 874 355	2 907 335

Прийнято рішення про порушення кримінальної справи	463 881	386 681	359 389	335 441	384 696
--	---------	---------	---------	---------	---------

Так, у 2005 р. до правоохоронних органів надійшло 2 млн. 369 тис. заяв і повідомлень про злочини, у 2006 р. – 2 млн. 612 тис., у 2007 р. – 2 млн. 851,3 тис., у 2008 р. – 2 млн. 874,3 тис., у 2009 р. – 2 млн. 907,3 тис.

Якщо поглянути на дані щодо реагування органів внутрішніх справ на звернення громадян, то маємо абсолютно протилежну картину (крім 2009 р.). У 2005 р. порушено 463,9 тис. справ, у 2006 р. – 386,7 тис., у 2007 р. – 359,4 тис., у 2008 р. – 335,4 тис. Протягом 2009 р. порушено 384,7 тис. справ.

Аналізуючи таку значну розбіжність між кількістю зареєстрованих заяв про вчинення злочинів та кількістю рішень про порушення кримінальних справ, Ю. Луценко зазначив, що насправді ніякого зниження злочинності не відбувається. Всі ті нібито позитивні зміни є результатом недоліків у кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві, коли за цілком законних підстав більшість рішень зводиться до відмови в порушенні кримінальної справи. У деяких регіонах на 100 звернень громадян порушується 7-8 справ. При цьому основним джерелом, а точніше резервом зазначених рішень, є крадіжки. Як відомо, мінімальний розмір грошового збитку для кримінальної кваліфікації, як злочинного, жорстко прив'язаний до мінімального розміру заробітної плати, який щорічно збільшується [9]. Для зручності у Дод. Б рис. Б.1 зображено наскільки з роками зростає мінімальна сума, з якої настає кримінальна відповідальність за крадіжки, а також як стрімко кількість зареєстрованих крадіжок знижується.

Підкреслимо, нещодавно зазначену проблему було вирішено шляхом зниження мінімальної суми, з якої настає кримінальна відповідальність за викрадення майна. Так, Верховною Радою України 4 червня 2009 р. було прийнято Закон України “Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо

посилення відповідальності за викрадення чужого майна” [122], відповідно до якого мінімальну суму з якої наступає кримінальна відповідальність за крадіжку було знижено до 60,5 грн.

Вважаємо, що таке рішення є правильним та обґрунтованим, адже значна розбіжність між кількістю зареєстрованих заяв про злочини та рішеннями про порушення кримінальних справ свідчила лише про байдужість правоохоронних органів до проблем людей, які опинилися в скрутному становищі внаслідок посягання на їх майнові права. Цілком підтримуємо позицію законодавця щодо зниження мінімальної суми, з якої наступає відповідальність за викрадення чужого майна. Адже основним у діяльності правоохоронних органів поряд із попередженням суспільно небезпечних діянь є захист прав та свобод громадян від злочинних посягань. Кожна відмова в порушенні кримінальної справи у випадку звернення громадян із заявою про вчинення злочину та зображення у звітах щорічного зниження злочинності лише підриває довіру до органів внутрішніх справ, у те, що вони справді можуть забезпечити правопорядок у державі. Насправді, це штучна, неправдива інформація, яка зовсім не відповідає реаліям сьогодення, а значні розбіжності між чисельністю зареєстрованих заяв про вчинення злочинів та кількістю рішень про порушення кримінальних справ (див. табл. 2.2) є тому підтвердженням. Будемо сподіватися, що зазначені зміни до чинного законодавства стануть першим кроком до утвердження довіри до правоохоронних органів з боку громадян.

Приклад із крадіжками ми навели не випадково. Нині в Україні загострює економічне становище фінансова криза, яка, на жаль, поряд із іншими державами світу не оминула і нашу країну. Так, на сьогоднішній день спостерігається значне занепокоєння громадян України з приводу проблем, які існують у нашій державі. Відповідно до результатів опитування громадськості, проведеного нами серед 250 респондентів, населення найбільше хвилює економічна ситуація в державі (27,97 %), на другому місці знаходяться соціальні проблеми – 24,06 %, третє місце займає рівень

злочинності (15,04 %), далі йдуть політичні негаразди у країні (12,03 %), корумпованість органів державної влади (10,98 %), правові проблеми (7,97 %). Культурно-етичні та екологічні проблеми зайняли останні місця – 0,75 % та 0,45 % відповідно. 0,75 % опитаних взагалі не змогли визначитися з відповіддю (див. Дод. В рис. В.1).

Наслідки фінансової кризи негативним чином позначилися не лише на стані економіки України, але й добробуті населення. Як зазначає Уповноважений Верховної Ради з прав людини, для нашої держави ця криза несе поглиблення бідності, від якої вже зараз, тільки за офіційними даними, страждає понад чверть населення, збільшення розриву між бідними і багатими, масове безробіття, збільшення безпритульності, бездоглядності, дитячої злочинності, створення нової хвилі міграції, збільшення вразливих груп суспільства [61, с. 14]. Масові звільнення з роботи, скорочення чисельності або штату працівників, закриття, банкрутство підприємств, установ, організацій залишили безробітними значну кількість людей. Складні часи, які переживає нині Україна, є сприятливими для росту злочинів, зокрема, майнового характеру. Тому вирішення питання щодо зменшення мінімальної суми, з якої настає кримінальна відповідальність за викрадення чужого майна, є чи не найактуальнішим на сьогоднішній день.

Важливою проблемою сьогодення є *вчинення незаконних дій працівниками органів внутрішніх справ*, які нерідко, здійснюючи свої прямі обов'язки, самі порушують норми закону. Це, в свою чергу, негативним чином позначається на рівні правосвідомості та правової культури громадян, довіри з боку суспільства до державної влади та знижує авторитет закону в очах громадян.

Доволі часто серед населення можна почути думку про те, що люди не мають бажання звертатися до правоохоронних органів за захистом своїх порушених прав, оскільки не впевнені, що міліція здатна їх захистити. Тому, говорячи про високий рівень злочинності серед населення та довіру останнього до органів внутрішніх справ, слід також згадати, що дедалі

частіше вчиняють злочини і самі працівники міліції, що також не додає авторитету правоохоронцям.

Аналіз статистичних даних за роки існування незалежної України показав, що насильницькі злочини працівників органів внутрішніх справ є частиною злочинності як негативного соціального явища з властивою йому певною стабільністю. Пропорційність злочинних діянь, що постійно зберігається, як зазначає О.М. Ігнатів, вказує на системний характер злочинів працівників органів внутрішніх справ. Так, якщо брати конкретно насильницькі злочини, то слід зауважити, що вони становлять 17,5 % усієї злочинності працівників органів внутрішніх справ України. Переважають такі злочини як умисне вбивство й тілесні ушкодження. Крім того, рівень латентності насильницьких злочинів працівників органів внутрішніх справ у декілька разів перевищує рівень латентності злочинності взагалі [56, с. 283]. Серйозною проблемою сьогодення є те, що дедалі частіше вчиняють злочини і співробітники органів дізнання та досудового слідства, примушуючи давати показання при допиті.

Т. Яблонська стверджує, що коли проти міліціонерів порушується кримінальна справа, то слідство в той чи інший спосіб затягується, ідуть намагання домовитися з потерпілою стороною, а якщо справа й доходить до суду, то терміни дають мінімальні [112, с. 8]. Звісно, одним із найважливіших завдань правоохоронних органів є розкриття злочину та покарання винуватих у вчиненому. Водночас є неприпустимим розслідування того чи іншого суспільно небезпечного діяння шляхом вчинення нового. А такі факти, як свідчить статистика, на жаль, непоодинокі і все частіше мають місце сьогодні.

Розглядаючи злочинність як найбільш небезпечну форму прояву правового нігілізму, слід згадати і про *цивільні, адміністративні, дисциплінарні та інші правопорушення*. Вони є менш небезпечними, ніж кримінально карані діяння, проте теж мають несприятливі наслідки майнового, особистого та іншого характеру.

Розглядаючи цю проблему, зазначимо, що вчинення того чи іншого правопорушення чи, навіть, суспільно небезпечного діяння детермінується сукупністю певних зовнішніх та внутрішніх (мотиви, потреби, інтереси, погляди, установки тощо) обставин. Якщо особа “переступає” межу, встановлену законом, то це, зрештою, характеризує негативне ставлення окремого індивіда до права та правових цінностей. У результаті маємо прямий зв’язок між негативним ставленням до права, несприйняттям його як соціальної цінності та поширенням на цьому підґрунті правового нігілізму. Водночас зневажливе ставлення до права, закону є результатом відсутності належного рівня правосвідомості та правової культури, що має наслідком безвідповідальну поведінку, невиконання або неналежне виконання своїх обов’язків, наявність різноманітних проявів деформації правової свідомості тощо.

Поряд із злочинами та іншими правопорушеннями вважаємо за доцільне вказати і про шкідливість *недодержання заборон та невиконання обов’язків*. До речі, і нині нерідко можна почути думку про те, що закони існують для того, аби їх порушувати.

На думку М.І. Матузова, невиконання законів завдає не меншу шкоду суспільству, ніж їх пряме порушення. Закони легко “обходять”, блокують, з ними не рахуються. Це свого роду соціальний бойкот, саботаж. Закон для багатьох став умовним поняттям: подобається – додержуюсь, не подобається – ігнорую [94].

Чималу шкоду утвердженню та розвитку правової держави завдає ще одне не менш загрозливе та небезпечне явище для будь-якої країни – *корупція*. До речі, незважаючи на те, що корупційні прояви існують в державі досить давно, й досі відсутня єдина точка зору щодо визначення цього поняття ні серед науковців, ні серед законодавців. Так, наприклад, у ст. 1 Закону України “Про засади запобігання та протидії корупції” під корупцією розуміється використання особою наданих їй службових повноважень та пов’язаних з цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або

прийняття обіцянки (пропозиції) такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка (пропозиція) чи надання неправомірної вигоди такій особі або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень та пов'язаних з цим можливостей [128]. Водночас Концепція боротьби з корупцією на 1998–2005 роки, затверджена Указом Президента України від 24 квітня 1998 р. № 367/98 містить таке визначення: у правовому відношенні корупція становить сукупність різних за характером та ступенем суспільної небезпеки, але єдиних за своєю суттю корупційних діянь, інших правопорушень (кримінальних, адміністративних, цивільно-правових, дисциплінарних), а також порушень етики поведінки посадових осіб, пов'язаних із вчиненням цих діянь [74].

Отже, терміни, вжиті у наведених нормативно-правових актах, відрізняються одне від одного. Це зумовлено тим, зазначає Я.В. Венгритяк, що останнє має інше порівняно із законодавчим визначенням функціональне призначення – його основне призначення полягає в тому, щоб констатувати різноманітність корупційних проявів, виключивши зведення корупції до якогось одного виду правопорушення [17, с. 497].

Разом із тим, існує думка про те, що корупція – це те, що давно називають хабарництвом [25, с. 189]. Ми не будемо зупинятися на аналізі дефініцій “корупція” та “хабарництво”, оскільки це не є предметом нашого дослідження. Між тим зазначимо, з нашої точки зору, ці поняття не є тотожними. Поняття “корупція” є ширшим, ніж “хабарництво”, і перше включає останнє. Водночас, слід зауважити, що відсутність єдиної точки зору відносно змісту явища корупції деякою мірою сприяють розвитку правового нігілізму. Адже правильне розуміння сутності того чи іншого явища правової дійсності унеможлиблює викривлене сприйняття останнього. Крім того, правильне розуміння правових явищ має важливе значення для формування правової свідомості та культури громадян, а тим більше, якщо це стосується закріплення формулювання цього поняття у нормативних документах.

Характеризуючи корупцію та хабарництво, зазначимо, що ці злочини відносять до групи суспільно небезпечних діянь економічної спрямованості. До речі, аналіз статистичних даних свідчить про незначне покращення ситуації у цій сфері в бік зменшення вказаної злочинності (див. табл. 1.3 [108]).

Таблиця 2.3

Злочини економічної спрямованості

Рік		Зареєстровано				
		2005	2006	2007	2008	2009
Усього злочинів економічної спрямованості		45 107	42 606	42 755	38 607	36 634
з них	тяжких та особливо тяжких	23 319	20 197	18 739	16 500	15 773
	середньої тяжкості	11 599	11 144	11 258	8752	8 992

Незважаючи на зниження злочинності в цій сфері, слід зазначити, що корупційні прояви – це не лише загрозливе явище на шляху утвердження демократичних основ у країні. Їх поширення підриває авторитет держави на міжнародній арені, що ми можемо спостерігати з показників дослідження Transparency International. У Концепції подолання корупції в Україні “На шляху до доброчесності”, схваленої Указом Президента України від 11 вересня 2006 р. № 742/2006, зокрема, в абз. 2 пп. 7 п. 1, зазначено, що на міжнародному рівні Україна має репутацію надзвичайно корумпованої держави, про що свідчить її незмінно низький рейтинг за рівнем доброчесності, визначений за результатами досліджень, проведених протягом останніх років авторитетними міжнародними інституціями. Зокрема, індекс сприйняття корупції (дослідження Transparency International) в Україні становив у 2002 р. 2,4, у 2003 р. – 2,3, у 2004 р. – 2,2, у 2005 р. – 2,6 (за методологією цього дослідження, до держав з небезпечним рівнем доброчесності належать ті, в яких значення індексу менше ніж 3) [135]. Така ситуація не змінилася і донині. За останніми даними Міжнародної

правозахисної організації “Transparency International” рівень корупції в Україні оцінено як найгірший серед 69 країн світу [153].

67% опитаних українців, які мали справу з державними посадовими особами зазначили, що були безпосередньо втягнуті в корупційні дії у тій чи іншій формі. Від третини й до половини респондентів, які мали справу з державними посадовцями, стверджували, що останні вимагали хабарів. За свідченнями опитаних, найчастіше таке траплялося в університетах, медичних закладах, міліції, органах державного регулювання та інспекції підприємств, органах управління державним житлом, у комунальних службах, митній службі, органах державної системи дозволів, на пунктах призову до збройних сил, під час прийняття на роботу до державних органів та в судах. Водночас значна частина опитаних визнали, що давали добровільні хабарі в тих секторах та інституціях, де хабар сприймається як щось саме собою зрозуміле. Оскільки це звично й саме цього чекають, вони давали хабарі з метою отримати державні послуги, прискорити процеси або щоб посадовець “закрив” очі на правопорушення [169].

Зважаючи на викладене, приходимо до висновку, що протидія цьому явищу повинна носити комплексний характер. Превентивність повинна забезпечуватися, насамперед, введенням більш суворих санкцій за корупційні діяння та викоріненням детермінант, які передують корупційним проявам.

До поширення правового нігілізму призводять *порушення прав та свобод людини і громадянина, а також неможливість реалізації останніх*. Слід зазначити, що останнім часом ця проблема все більше привертає увагу науковців. Проте позитивних зрушень у цьому напрямку, на жаль, не спостерігається. На нашу думку, саме порушення прав, свобод людини і громадянина найбільше з усіх форм прояву правового нігілізму впливає на поширення останнього. Адже якщо права тієї чи іншої особи порушено, це залишає негативний відбиток у свідомості людини на все життя. У неї формується негативне ставлення до права, органів державної влади тощо.

Перш ніж досліджувати проблеми, які існують у зазначеній сфері, зазначимо, що з набуттям незалежності Україною було взято курс на розбудову демократичної, соціальної, правової держави, орієнтованої на загальнолюдські цінності. Зважаючи на це, зупинимось детальніше на понятті “демократія”. До речі, в кожному визначенні, що міститься у сучасній юридичній літературі, акцентується увага на визнанні народу джерелом влади та забезпеченні прав та свобод людини і громадянина.

Цілком погоджуємося з думкою Ю.С. Шемшученка про те, що демократизм будь-якої держави визначається її ставленням до прав і свобод людини і громадянина [194, с. 13].

Досліджуючи правові проблеми національної демократії, В. Коростей вважає, що слід розрізняти правову і неправову демократію. Перша становить складний ідеал правової держави, в якій законодавчо забезпечено вибори конструктивної влади і стабільний захист прав, свобод, інтересів людини і громадянина. Правова демократія – це обов’язок відповідати за негативні наслідки дії чи бездіяльності, негативні результати керівництва та прийнятих рішень. Метою правової демократії є вироблення законодавчих засобів для запобігання зловживанням влади, для економічного і юридичного захисту прав та свобод людини і громадянина, навчити народ обирати гідну і професійну владу. Стосовно нашої держави, то в Україні має місце специфічна національна демократія, сутність якої полягає в тому, що вона лише за формою є правовою, що продекларовано в законодавстві. За змістом ця демократія не є правовою, оскільки вона дозволяє владі експлуатувати посади і право з метою особистого збагачення, належно не дбаючи про якість життя людини і громадянина [78, с. 123-124].

В.Є. Чиркін вказує на те, що хоча в багатьох сферах суспільного життя Росії утвердилась демократія, в ряді випадків це ще “демократія гри”, а іноді просто “демократичні ігри”. Громадяни мало впливають на прийняття законів та рішень виконавчої влади, а якщо це відбувається, то нерідко

зводиться до блату (знайомство, протегування), бесід в кабінеті, хабарів [192, с. 19-20].

Зазначимо, що з прийняттям чинної Конституції України питання про місце основних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, про основи взаємовідносин держави та її органів з індивідами було вирішено відповідно до вимог часу. Колишні радянські конституції законодавчо закріплювали примат держави над особою, бо вважалося, що саме держава визначає обсяг прав та обов'язків людини. Особливо це виявлялося в першій Конституції Української РСР 1919 р. Становище не змінилося і після 1948 р., коли ООН прийняла Загальну декларацію прав людини, хоч вона й мала тоді лише рекомендаційний характер, і після 1966 р., коли положення Загальної декларації були визнані міжнародними правовими нормами. Навіть Конституція УРСР 1978 р. [72] не змінила практику вторинності прав і свобод людини і громадянина, хоч і закріпила в Основному Законі розділ про них відразу після розділу I "Основи суспільного ладу і політики України" Конституції [186, с. 173]. Що стосується чинної Конституції, то вона значно розширила коло прав та свобод людини і громадянина, врахувавши положення Загальної декларації 1948 р. До речі, прийняття 10 грудня 1948 р. Загальної декларації прав людини [49] має і донині важливе значення, підтвердженням цього є щорічне святкування 10 грудня Дня прав людини.

Частина 2 ст. 3 Конституції України передбачає, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. А утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [73]. Крім того, Основним Законом, зокрема розділом II, передбачено низку прав, свобод людини і громадянина. Все ж, закріплення прав і свобод у Конституції не супроводжується реальними заходами їх втілення в життя. Внаслідок чого у людини виникає зневажливе ставлення, насамперед, до влади, права. Людина розчаровується у праві, перестає його поважати, оскільки не бачить у ньому надійної опори і гаранта своїх конституційних прав, свобод і законних інтересів. У таких умовах навіть у

законослухняних громадян виробляються антиправові установки та стереотипи, з'являється недовіра до існуючих інститутів, а у деяких – й почуття вседозволеності, яке підштовхує окремих осіб до скоєння злочинів [176, с. 128].

Розглядаючи проблеми, пов'язані з реалізацією прав людини норвезький дослідник А. Ейде вказує на те, що для цього необхідно наступне:

- прийняття національного законодавства та адміністративних заходів, які б забезпечували повагу і захист визнаних прав людини на міжнародному рівні;

- створення процедури звернення за допомогою на національному та міжнародному рівнях, застосувавши яку, громадяни, права яких було обмежено, зможуть отримати відшкодування;

- усунення причин, які перешкоджають реалізації прав людини або тих, які роблять їх здійснення неможливим [1, с. 190-191].

У “Юридичній енциклопедії” з цього приводу зазначається, що показником якості демократії, свідченням її дієвості є політична та економічна стабільність суспільства. Реальний вплив демократії на розвиток суспільства оцінюється з погляду створення у ньому гідних людини засад життя і діяльності, забезпечення гарантій прав та свобод, честі і гідності людини та громадянина. Реальна, а не уявна демократія – це не тільки формальна рівність правових можливостей, але, насамперед, їх всебічне забезпечення [198, с. 61].

Однією з найгостріших проблем української дійсності є належне забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Нерідко трапляється так, що положення, які прописані в тому чи іншому законодавчому акті, особа не може реалізувати з метою задоволення власних потреб та інтересів. На нашу думку, цьому є два пояснення: по-перше, кризове становище суспільства і, по-друге, відсутній чіткий механізм реалізації та фінансового підґрунтя, закріплених прав і свобод людини. От і виходить, що практично відсутні можливості втілити задекларовані положення на практиці. Візьмемо, наприклад, одну з найгостріших соціально-економічних проблем в Україні –

житлове питання. В Основному Законі нашої держави, зокрема у ст. 47 зазначено: “кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду”. У ч. 2 цієї ж статті йдеться про те, що “громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону” [73]. Отже, з положень даної статті випливає, що держава виступає гарантом права громадян на житло і саме держава повинна здійснювати заходи, спрямовані на виконання своїх зобов’язань. Однак на практиці цього не відбувається. Так, аналіз результатів Державної програми забезпечення молоді житлом на 2002–2012 роки показав, що незважаючи на те, що було досягнуто ряд позитивних результатів, все ж, проблема забезпечення житлом молоді залишається вкрай складною і чим далі, тим вона все більше загострюється [129].

Невирішеними і досі залишаються проблеми, пов’язані з порушенням прав підозрюваних, затриманих та заарештованих осіб у спеціальних установах міліції України. Результати останніх перевірок, здійснених у спецустановах Автономної Республіки Крим, міст Севастополя та Одеси, свідчать: громадян, які лише підозрюються у вчиненні злочину чи адміністративного правопорушення, продовжують тримати в спеціальних установах міліції в умовах, що принижують людську гідність і за міжнародними стандартами вважаються одним із видів катувань. Водночас Уповноважений Верховної Ради з прав людини вказує на те, що в спеціальних установах порушують права як затриманих, так і самих працівників міліції, зокрема щодо умов їхньої праці. Адже правоохоронці несуть службу в тих же нестерпних умовах задухи, нестачі повітря та освітлення, у малих за розмірами службових приміщеннях тощо. Як і ув’язнені, які утримуються разом із хворими на інфекційні захворювання, зокрема на туберкульоз, працівники міліції постійно перебувають у групі ризику [61, с. 13-14].

Викладене свідчить, що реальне забезпечення прав та свобод людини є серйозною проблемою української дійсності. Адже неможливість реалізації проголошених та гарантованих прав і свобод людини призводить до розчарування в праві, недовіри до нього.

Іншою важливою причиною правового нігілізму є *конфронтація між гілками державної влади*. Зростання суперечностей, незнайдення консенсусу в тих чи інших питаннях призводить до дестабілізації держави та зниження авторитету державних органів в очах громадян.

Як зазначають В.Я. Тацій та Ю.М. Тодика, поділ влади – це форма організації державної влади, що потребує збалансування компетенції законодавчих і виконавчих органів. Порухення цієї збалансованості може призвести до антидемократичних перетворень у суспільстві. Світовий досвід доводить, що чітке конституційне встановлення належного поділу влади не відразу дає позитивний результат, однак максимально гарантує від зловживань органів державної влади своїми повноваженнями. Належний поділ влади робить гарантом прав людини не якусь конкретну особу, а в цілому всю організацію влади. Встановлення й додержання чіткого співвідношення конституційної компетенції законодавчої і виконавчої гілок влади, “правил гри” цих структур у конституційно-правовому полі – одна з найважливіших проблем на сучасному етапі розвитку Української держави [171, с. 4].

На думку В.М. Селіванова, в Україні до цього часу не вдається створити більш-менш стабільний політичний центр з тієї причини, що переважна більшість українських політиків формально проголошують свою прихильність до принципів демократії, фактично не володіють відповідними до цих принципів основами культури компромісів, готовністю та вмінням рахуватися й поєднувати приватні та загальні інтереси всіх політичних сил і соціальних груп, що стоять за ними [160, с. 4].

Як свідчить досвід, виникненню конфронтації між різними гілками влади передують різноманітні причини, однією з найпоширеніших з яких є

боротьба за владу. Пояснення цьому знаходимо у зловживанні владою, намаганні сконцентрувати якомога більше повноважень в руках одного державного органу, що є неприпустимим в умовах демократії.

Події недалекого минулого Української держави вкотре продемонстрували українській спільноті та й іншим державам світу низький рівень правової культури посадових осіб органів державної влади. Події конфронтаційного характеру між різними політичними силами та й органами державної влади тривають в Україні вже досить тривалий час. Так, вибори Президента України 2004 р., внесення змін до Основного Закону, спроби формування парламентської коаліції та пов'язані з цим конфлікти між політичними силами у парламенті, неодноразове прийняття указів Президента України про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України – усі ці події продемонстрували усьому світу низький рівень правової культури політиків та державного апарату, неповагу до права та правовий нігілізм.

Попри створений належний механізм здійснення державної влади в Україні, громадськість нерідко стає свідком протистояння різних гілок влади, конфліктних ситуацій між останніми. Характеризуючи сучасний стан взаємовідносин між різними гілками влади, зазначимо, що між ними спостерігається втручання в діяльність інших органів державної влади, що, у свою чергу, призводить до нових конфліктних ситуацій. У контексті цієї проблеми, зауважимо, положення ст. 6 та інших статей Конституції України встановлюють ряд повноважень, які повинні виконувати ті чи інші органи державної влади. А тому неухильне додержання яких, а також невтручання у діяльність інших органів державної влади, на нашу думку, сприяло б вирішенню проблем у зазначеній сфері. Адже принцип поділу влади, закріплений у Конституції України, спрямований, насамперед, на забезпечення громадян від свавілля посадових осіб та недопущення зосередження владних повноважень в руках одного органу. Що ж стосується

самої влади, то вона повинна виступати фактором стабільності в державі, а не навпаки.

Крім того, події конфронтаційного характеру між органами державної влади негативним чином впливають і на свідомість громадян. Маємо на увазі, що між правовим нігілізмом чиновників та правовим нігілізмом громадян існує певна залежність. Так, свавілля та зловживання владою вищими посадовими особами держави є нічим іншим, як одним із проявів правового нігілізму. Населення ж, у свою чергу, спостерігаючи та наслідуючи негативний приклад, також нерідко може нехтувати нормами закону та перетинати межу дозволеного.

Зауважимо, що політична нестабільність в державі, наростання конфліктів на загальнодержавному рівні неминуче призводить до соціальної напруги, зниження авторитету органів державної влади, розчарування в праві та зменшення його ролі в суспільному житті, що сприяє розвитку різних проявів деформації правової свідомості. А це, в свою чергу, гальмує і зводить нанівець усі намагання України щодо розбудови розвиненого демократичного суспільства та утвердження принципу верховенства права. Схематично це зображено на рис. 2.3.

Рис. 2.3. Вплив політичної нестабільності на розбудову правової держави

Певними побічними наслідками демократизації суспільного процесу і водночас факторами, що гальмують розвиток правової держави є *популізм*. У

політичній діяльності популізм є специфічним видом впливу на об'єкт з метою досягнення бажаного для суб'єкта політичного результату, намагання завоювати політичний авторитет шляхом нездійснення обіцянок, спекуляцій від імені народу. Популізм ототожнюють із примітивною політичною тактикою загравання з населенням, що має низьку політичну культуру. Популізм виникає й існує там, де більшість людей відчують погіршення життєвого рівня і втрачають надію у завтрашній день [28, с. 239-240]. Тому, зважаючи на складні часи, які переживає нині Україна, проблема подолання популістських настроїв стає особливо актуальною. Погоджуємося з позицією В.В. Головченка, який вважає, що найбільш перспективним засобом боротьби з популізмом є перевірка обіцянок реальними справами [28, с. 240].

Серйозною проблемою на сучасному етапі розвитку України є *зниження авторитету органів державної влади* та довіри до неї з боку народу. Так, за результатами проведеного нами опитування 68 % респондентів зазначили, що авторитет органів державної влади серед населення України знижується. Не змогли дати відповідь на це запитання 24 % опитаних і лише 8 % вважають, що рівень поваги та довіри до нині діючих органів державної влади зростає (Дод. В рис. В.2).

Політична боротьба за владні повноваження поміж представниками усіх гілок влади, політичними партіями та блоками, представленими у Верховній Раді, дедалі більше набирає обрисів “тотальної війни”, наслідком якої буде остаточне руйнування держави. Недотримання обіцянок, як взаємних, так і даних виборцям, постійне порушення чинного законодавства, безвідповідальні і деструктивні для національної безпеки дії та заяви, нівелювання державних інститутів свідчить про системну кризу владної та політичної еліт [71, с. 2]. У результаті маємо розчарування народу у владних структурах та процвітанні нігілізму.

На думку В.П. Гетьмана, хто не здатен організувати реалізацію задуманого, той скорочує свій час на державній посаді. Бо у політиці проголошене – ніщо. Зроблене – все [24, с. 26].

Безумовно, для того, щоб у громадян була довіра до влади необхідна певна основа, а саме час протягом якого населення буде бачити і відчувати, що органи державної влади працюють відкрито і всі їх дії спрямовані лише на процвітання держави та покращення добробуту кожного громадянина. В Україні пройшло вже достатньо часу і з кожним роком ситуація щодо довіри до влади лише погіршується. Про це свідчить опитування, результати якого наведені вище. Виходом з цієї складної ситуації вбачаємо у введенні адміністративної відповідальності щодо осіб, які прийшовши до влади, не виконують тих обіцянок, які давали своїм виборцям під час передвиборчих кампаній. Стосовно проблеми конфліктів між різними гілками влади, то виконання своїх обов'язків та невтручання у діяльність інших органів державної влади – єдиний вихід із ситуації, що склалася.

Проблеми *корупції та хабарництва*, якої ми вже торкалися вище, не оминули і *судову систему України*. Як відомо, суд – це основна ланка у сфері захисту прав і свобод людини. Натомість маємо приголомшливі показники результатів опитування громадськості: близько 65 % громадян не довіряють судам. Майже половина судових рішень сьогодні не виконується. Сумна українська статистика свідчить, що нерозглянутими в судах залишаються кожна десята цивільна і кожна п'ята кримінальна справи. За такою тяганиною – тисячі людських доль і трагедій. Щорічно судами притягуються до кримінальної відповідальності близько 4 мільйонів громадян. Кожного третього правопорушника карають позбавленням волі. Нерідко за ґратами опиняються люди, яких життєві обставини підштовхнули до дрібного злочину. І для яких тюрма стане страшним життєвим університетом [150, с. 1-2].

Не додає авторитету судовій гілці влади в очах громадян і те, що в судах дедалі більше формалізму, бюрократії, тяганини та корупції. Згадка про справедливість і правосуддя в контексті застосування в суді права сприймається з прихованою посмішкою. У свідомості суддів дедалі більше проявляються елементи деморалізації, дедалі частіше можна почути

ностальгічні згадки про те, що за радянських часів у судах був порядок [161]. Суспільство чекає створення умов, які б гарантували максимальну реалізацію права на судовий захист, забезпечили доступність, ефективність та справедливість правосуддя і, зрештою, практично реалізували принцип верховенства права. Адже сьогодні кожна третя скарга до народних депутатів стосується незадовільної роботи суддівської системи. Грубо порушується право громадян на справедливий судовий розгляд, зафіксоване в Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод людини [97, с. 10].

Як зазначає Т. Яблонська, судді виносять несправедливі вироки, ув'язнюють невинуватих осіб, якщо їм не дають хабарі. Водночас притягнути суддю до відповідальності за хабар надзвичайно складно, як і будь-якого працівника правоохоронних органів, оскільки тут проявляється корпоративна солідарність між судьями [43, с. 7].

Серед усіх державних органів найменшою довірою користується судова система України (10 %) [169]. За результатами соціологічного опитування, проведеного в жовтні 2007 р., абсолютна більшість респондентів переконана в корумпованості судової системи. Так, 63 % опитаних вважають, що корупція в судовій системі України “дуже поширена”, 22 % респондентів зазначили, що корупція в судовій системі “скоріше поширена”, 13 % – не змогли визначитися з відповіддю і лише по 1 % опитаних вказали на те, що корумпованість у судовій системі України “скоріше не поширена” та “немає корупції” [79].

Погоджуємося з думкою О.В. Скрипнюка, який наголошує на тому, що для побудови в Україні основ демократичної, соціальної, правової держави, а також з метою створення дієвої системи державного забезпечення конституційних прав і свобод людини, умов для соціального і правового прогресу одним із необхідних завдань є підвищення саме ролі суду як Гаранта конституційності, законності та справедливості в державі [164].

Наступною причиною, яка породжує зневіру в право, у владні структури є те, що нерідко, особа, звертаючись до того чи іншого державного органу, чує відмови або коли, щоб вирішити одне питання необхідно пройти безліч різноманітних бюрократичних процедур [178, с. 24]. Така тяганина з документацією, без сумніву, породжує лише нігілістичні прояви серед громадян, неповагу та недовіру до державних структур.

Нестабільність, “внутрішня неузгодженість та безсистемність національного законодавства” [172, с. 56] також негативним чином впливає на правосвідомість громадян та поширення нігілістичних проявів. Переконані, що основною причиною цього є не стрімкий розвиток суспільних відносин, а низька якість роботи законодавчих органів, які не слідкують за такими процесами. Адже нічим не можна пояснити ті факти, що у щойно прийнятий законодавчий акт майже одразу вносяться зміни, а також те, що більшість законів, які приймаються – це закони про внесення змін. Наведемо декілька прикладів. Кодекс адміністративного судочинства України [64], який вступив у силу 1 вересня 2005 р., а перші зміни, які до нього вносилися, були вже 8 вересня 2005 р. Візьмемо інший документ – Цивільний процесуальний кодекс України [189], до якого уже внесено 14 змін, першу з яких – взагалі до моменту набрання ним чинності, а саме 23 червня 2005 р., тоді коли вступив у силу Кодекс 1 вересня 2005 р. Так, якщо торкнутися Кримінального кодексу України [84], який набрав чинності 1 вересня 2001 р., до нього, починаючи з 2002 р. уже внесено 63 зміни. До Цивільного кодексу України [188], який діє з 1 січня 2004 р., внесено 36 змін, до речі, перші зміни були внесені до нього також до моменту набрання ним чинності, а саме 19 червня 2003 р., тобто після прийняття Кодексу не минуло і півроку. І це лише незначна частина наведених нами прикладів нормативно-правових актів, до яких зміни вносилися майже одразу після набрання ними чинності, а іноді й до вступу їх у дію. Цей перелік ще можна продовжувати, що може свідчити лише про низьку якість законодавства, яке приймається

Верховною Радою України. Адже, як досвід свідчить, швидке накопичення нормативної бази – аж ніяк не є показником її якості.

Крім того, говорячи про нестабільність законодавства, слід зазначити, що це призводить до нестабільності суспільних відносин, що може проявлятися в ігноруванні прийнятих норм або в їх порушеннях.

В.Я. Тацій стверджує, що часті зміни закону призводять до послаблення авторитету не лише даного закону, а й закону взагалі. Вимога сталості законодавства України означає, насамперед, неприпустимість змін до законів за суто суб'єктивних чинників. Такі зміни мають бути науково обґрунтованими і пов'язаними зі зміною тенденцій розвитку суспільних відносин. Тоді вони не ведуть ні до падіння авторитету закону, ні до підриву почуття правової безпеки. Вітчизняні науковці дійшли невтішного висновку, що характерними рисами сучасного законодавства є, з одного боку, внутрішня неузгодженість і безсистемність, а з другого – прогалини, нерегульованість механізму реалізації та значна кількість суперечливих нормативних актів, які регулюють однорідну групу суспільних відносин, що створює плутанину та слугує підґрунтям для діяльності в обхід закону на “власний розсуд” [172, с. 56].

Проблемою української дійсності у вказаній сфері є також і те, що прийняті закони відверто ігноруються, порушуються, не виконуються, їх не поважають і не цінують [46, с. 38].

Викладене дає підстави стверджувати, що правовий нігілізм є масовим та нині охоплює практично всі сфери суспільного життя країни. Крім того, з моменту набуття Україною незалежності, прояви правового нігілізму постійно зростають і стають все більш небезпечними. Це свідчить про необхідність викорінення його зі свідомості громадян, причому важливим напрямом на цьому шляху є утвердження високого рівня правової культури кожного громадянина та суспільства в цілому.

Висновки до другого розділу

Проаналізувавши норми національного законодавства і положення міжнародних актів, вивчивши статистичні відомості органів державної влади, погляди науковців з досліджуваної проблематики, автор дійшов таких висновків:

1. Однією з основних причин поширення в Україні антиправових явищ є деформація правосвідомості, яка проявляється в різних формах. Усі форми деформації правосвідомості можна розглядати за ступенем суспільної небезпеки – від найменш до більш небезпечних. Найбезпечнішою формою деформованої правосвідомості є правовий інфантилізм, за яким слідує правова демагогія, правовий конформізм, правовий дилетантизм, правовий ідеалізм. Найбільш небезпечними формами деформації правосвідомості є правовий нігілізм і переродження правосвідомості.

2. Деформація правосвідомості – негативне соціально-правове явище, виникненню якого передують історичні, соціально-економічні, політичні та інші причини і яке виявляється у викривлених поглядах, ідеях, переконаннях носіїв правосвідомості про цінність права та його роль у суспільному житті, законність, правопорядок.

У зв'язку з відсутністю єдиного загальновизнаного визначення поняття “форма деформації правосвідомості”, запропоновано наступне тлумачення: форми деформації правосвідомості – це різноманітні прояви правової свідомості, які розрізняються за ступенем викривлення ідеологічних, психологічних і поведінкових елементів правосвідомості та які розкривають зміст того чи іншого явища.

3. Серед сучасних причин поширення правового нігілізму в Україні виділено такі: економічна, соціальна, політична нестабільність в державі, низький рівень правосвідомості та правової культури громадян, криміналізація суспільства, корупція, декларативність значної кількості норм чинного законодавства України та ін.

4. Найбільш небезпечною формою прояву правового нігілізму є криміналізація суспільства, що проявляється у злочинності. Адже злочин може посягати на суспільний лад України, власність, громадську безпеку, особисті, політичні, трудові, майнові та інші права, свободи людини і громадянина.

5. З-поміж усіх причин поширення правового нігілізму найбільшу небезпеку становлять порушення прав і свобод людини, а також неможливість реалізації гарантованих Конституцією та законами України прав громадян.

6. Поряд із правовим нігілізмом в Україні доволі поширеним є правовий ідеалізм, під яким розуміється соціально-юридичний феномен, протилежний правовому нігілізму, який має схильність до перебільшення значення права та його регулятивних можливостей, характеризується буквальним сприйняттям права, наданням йому нереальних можливостей змінювати ситуацію в державі у позитивний бік.

Серед найбільш поширених форм прояву правового ідеалізму виділяємо такі: буквальне сприйняття права як засобу регулювання суспільних відносин; сліпа віра громадян у те, що прийняті нормативно-правові акти здатні змінити життя на краще; сприйняття права як певної абстракції, яка не має нічого спільного з реальними можливостями; перебільшення можливостей закону як з боку громадян, так і з боку законодавців.

РОЗДІЛ 3

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ПОДОЛАННЯ ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ В УКРАЇНІ

3.1. Поняття організаційно-правового механізму подолання правового нігілізму

Масове поширення в Україні деструктивних явищ соціальної дійсності, передумовами яких є різноманітні форми деформації правосвідомості, і, зокрема правовий нігілізм, викликає необхідність комплексного підходу до вирішення проблеми. Іншими словами, шляхи подолання цих негативних явищ повинні носити комплексний характер, а саме здійснюватися не лише у правовій, а й в інших сферах (економічній, соціальній, політичній, культурній, організаційній тощо). З огляду на це, вважаємо за доречне говорити не лише про заходи протидії та подолання правового нігілізму, а про необхідність розробки дієвого та ефективного механізму подолання цього негативного соціально-юридичного явища.

Слід зазначити, що аналіз робіт вітчизняних та зарубіжних науковців, які досліджували правовий нігілізм, показав, що в них здебільшого зосереджена увага на окремих аспектах подолання правового нігілізму. Так, “Роль міліції в подоланні правового нігілізму в Україні” досліджувала у своїй роботі Г.В. Тригубенко [177]. Серед пріоритетних напрямків діяльності міліції щодо подолання правового нігілізму науковцем визначено такі: зміцнення законності та правопорядку, охорона та захист міліцією прав і свобод громадян, а також профілактична та правовиховна діяльність міліції.

На підвищенні ефективності діяльності органів внутрішніх справ як важливій умові подолання правового нігілізму наголошував у своєму дослідженні “Подолання правового нігілізму – важлива умова розбудови правової держави” і В.В. Чернеї [191].

Стосовно механізму подолання правового нігілізму, зазначимо, це питання було розглянуто в 2000 р. О.В. Волошенюком у роботі “Правовий

нігілізм у пострадянському суспільстві” [21]. На думку науковця, механізм подолання правового нігілізму має включати три комплексні блоки заходів:

1) комплекс спеціально-юридичних заходів, спрямованих на формування якісно нової, ефективної правової системи;

2) комплекс загальносоціальних заходів, спрямованих на якісну зміну об’єктивних умов життя суспільства, на формування нового соціального середовища;

3) комплекс виховних заходів, спрямованих на виправлення деформації правосвідомості і підвищення рівня правової культури населення [21].

Разом із тим, зазначимо, що в юридичній літературі визначення поняття “механізму подолання правового нігілізму” не є розробленим. Крім того, масове поширення різноманітних форм проявів правового нігілізму не викликає сумнівів щодо потреби розробки більш ефективного та дієвого механізму подолання досліджуваного явища. Тому автор, базуючись на роботах науковців, які вивчали явище правового нігілізму, робить спробу дослідити поняття механізму подолання правового нігілізму та його структурних елементів.

Звертаючись до необхідності теоретичного обґрунтування сутності механізму подолання правового нігілізму, слід виходити з того, що становить зміст поняття “механізм”. У “Тлумачному словнику” під механізмом розуміється внутрішня будова, система чого-небудь [55, с. 237]. У свою чергу, система (від грец. з’єднання) – це сукупність закономірно пов’язаних один з одним елементів, що представляють собою певне цілісне утворення, єдність [165, с. 469].

У теорії права поняття “система” пов’язане з системним підходом (методом), який спрямований на розкриття цілісності об’єкта, на виявлення різноманітних типів зв’язків у ньому [95, с. 19]. Так, Д.А. Керімов вказує, що системний підхід дозволяє виявити внутрішній механізм не лише дії окремих компонентів цілого, але й їх взаємодію на різних рівнях. Тим самим відкриваються перспективи виявлення організаційної „багаторівневої”

системи, глибокого діалектичного зв'язку та взаємозалежності субстанційно-змістовних частин, структур і функціонування явища. Науковець визначає систему права як об'єктивне об'єднання за змістовими ознаками певних правових частин у структурно-впорядковану цілісну єдність, що має відносну самостійність, стійкість та автономність функціонування [62, с. 274, 278].

З наведених визначень приходимо до висновку, що кожен механізм є системою, а будь-яка система складається з певних елементів, тобто має свою структуру. Остання являє собою розташування та зв'язок складових частин чого-небудь [103, с. 869]. Слід зазначити, що саме структура є однією з визначальних характеристик, за допомогою якої можна з'ясувати сутність (зміст) того чи іншого явища (у нашому випадку – механізму подолання правового нігілізму). П.М. Рабінович вказує, що необхідно спиратися на філософську категорію змісту як певним чином впорядковану сукупність елементів і процесів, які утворюють предмет або явище. Необхідним компонентом змісту є структура, внутрішня впорядкованість. Із зміною структури, організації суттєво змінюється зміст об'єкта, його властивості [149, с. 6].

Викладене свідчить про те, що для з'ясування сутності поняття механізму подолання правового нігілізму та його системи необхідним є визначення структури такого механізму.

З огляду на те, що проблеми, пов'язані з правовим нігілізмом, слід вирішувати комплексно, дисертант вважає за доцільне в межах механізму подолання правового нігілізму виділити організаційні та правові заходи. Останні, безумовно, є базовими, оскільки основу будь-якої державно-правової діяльності складають нормативно-правові акти.

Отже, під *правовими заходами подолання правового нігілізму* розуміємо *сукупність правових засобів і способів, які спрямовані на задоволення потреб громадян в одержанні знань про право, удосконалення правової освіти з метою підвищення рівня їх правосвідомості та правової культури.*

Що стосується *організаційних заходів подолання правового нігілізму*, то це діяльність органів державної влади та недержавних утворень, спрямована на подолання деструктивних явищ соціальної дійсності, пов'язаних зі сферою права.

Таким чином, протидія та подолання правового нігілізму має здійснюватися не лише правовими засобами (правовий компонент механізму), але й через систему органів різних рівнів, діяльність яких буде спрямована на формування поваги до права, підвищення рівня правосвідомості й правової культури громадян (організаційний компонент). Лише взаємодія цих елементів механізму подолання правового нігілізму зможе забезпечити бажаний результат.

Разом із тим, зазначимо, що органи державної влади, діяльність яких спрямована на подолання правового нігілізму (і не тільки) має здійснюватися, базуючись на певних вихідних положеннях (принципах), основними з яких є принцип верховенства права, законності, демократизму та ін.

Забезпечення принципу верховенства права має важливе значення для подолання правового нігілізму в Україні. Він закріплений у Конституції України: “в Україні визнається і діє принцип верховенства права...” (ст. 8) [73].

Принцип верховенства права має давню історію свого становлення і розвитку. Спочатку він виник як ідея, пізніше сформувався в теорію (доктрину), згодом набув конституційного закріплення. Термін “верховенство права” вперше вжив у 1656 р. англійський публіцист та ідеолог буржуазії Д. Гарінгтон [32]. У теоретичному аспекті особливо багато для розвитку доктрини верховенства права зробив англійський юрист, фахівець у галузі конституційного права А. Дайсі, який в останній чверті XIX ст. ввів у науку категорію “the rule of law”, наповнивши її концептуальним змістом. Після Другої світової війни доктрина верховенства права стала основою конституційної теорії Великобританії, Сполучених

Штатів Америки, Канади, європейських країн і набула статусу основоположного принципу формування їх правової державності [162, с. 19-20].

Принцип верховенства права тісно пов'язаний з верховенством закону, однак вони не тотожні. Принцип верховенства права – категорія значно ширша, ніж верховенство закону. Говорячи про останнє, маємо на увазі, насамперед, верховенство Конституції, тобто те, що саме Основний Закон держави є правовою основою інших нормативно-правових актів, які приймаються в Україні або були імplementовані в національне законодавство і не можуть їй суперечити.

Що ж стосується верховенства права, то Рішенням Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 визначено, що “верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути пронизані передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України” [154].

Таким чином, однією з основних особливостей принципу верховенства права є висока якість усієї системи права, наявність не просто законів, а саме правових законів та здійснення повноважень усіма органами державної влади виключно у правових межах.

Слід зазначити, що з моменту приєднання України до Ради Європи (1995 р.), наша держава зобов'язалась дотримуватись своїх загальних обов'язків відповідно до Статуту Ради Європи, а саме плюралістичної

демократії, верховенства права та захисту прав людини і основних свобод усіх осіб під її юрисдикцією. Разом із тим, Парламентська Асамблея зробила висновок, що “Україна ще не виконала всі обов’язки та зобов’язання, які вона взяла на себе при вступі в Раду Європи, і що верховенство права в багатьох сферах ще не повністю досягнуте” [152].

Реальне забезпечення верховенства права є одним із визначальних факторів вирішення проблем, які існують у державі. Ставлення усіх без винятку членів суспільства (особливо осіб, які займають вищі посади в державі) до права та правових цінностей також є не менш важливим для забезпечення верховенства права, ніж його закріплення у Конституції України.

Неповнота забезпечення зазначеного принципу, особливо останнім часом, стає все більш відчутною. Про це свідчать деякі документи, наприклад, рішення Конституційного Суду України від 25 грудня 2003 р. № 22-рп/2003 про офіційне тлумачення положення ч. 3 ст. 103 Конституції України, відповідно до якого “одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки підряд” [73]. Натомість маємо рішення Конституційного Суду про те, що “це положення поширюється лише на осіб, яких обирають на пост Президента України після набуття чинності Конституцією України 1996 року. Особа, яку вперше було обрано Президентом України за чинною Конституцією України в 1999 році, має право балотуватися на чергових виборах Президента України у 2004 році” [155].

На наш погляд, такий висновок Конституційного Суду України не є достатньо обґрунтованим. Адже саме з моменту складення присяги народові новообраний Президент України вступає на пост, і саме з цього моменту слід починати підрахунок строків перебування особи на посаді Президента України. Саме це має значення і є обов’язковим у підрахунку кількості строків перебування особи на посаді глави держави. Крім того, буквальне тлумачення ч. 3 ст. 103 Конституції України дає підстави зробити висновок,

що дана норма прямо встановлює обмеження однією й тією самою особою займати посаду Президента України більше ніж два строки підряд.

Викладене свідчить про те, що в Україні мають місце упередженість посадових осіб, ігнорування або маніпуляції (зловживання) правом, інтерпретації правових норм на власну користь тощо, що є неприпустимим в умовах демократії.

Дія принципу верховенства права нерозривно пов'язана з іншими основними засадами управління, такими як демократизм, рівність усіх перед законом, взаємна відповідальність держави і особи, розподіл влад та ін. Затвердження положення ст. 1 Основного Закону нашої держави вимагає забезпечення гарантованих національним та міжнародним законодавством стандартів прав та свобод людини і громадянина, утвердження принципу законності та правопорядку. Принцип законності є однією з умов становлення і розвитку демократичної, правової держави.

Законність – явище багатогранне. Її розглядають як принцип формування правової держави, як метод управління суспільством, як режим точного виконання закону [116, с. 154]. Аналіз конституційних норм дозволяє дійти висновку, що законність – це державно-правовий режим, відповідно до якого всі органи державної влади та громадяни повинні здійснювати свою діяльність на основі неухильного дотримання норм чинного законодавства України.

Водночас поряд із проголошенням основоположних засад не менш важливим у подоланні проявів правового нігілізму є їх неухильне дотримання. Погоджуємося з думкою М.І. Матузова про те, що ключовим у визначенні законності є слово “дотримання”. Саме в ньому визначальний зміст і сутність розглядуваного явища у будь-якій його інтерпретації, адже якщо немає дотримання, то немає і законності. Науковець слушно стверджує, що поняття законності повинно розповсюджуватися не лише на сферу дії законів, але й на всю сферу їх утворення, тобто законотворчість, а ширше – усю правотворчість, тому що ці процеси також піддаються оцінці з позиції

ідей моральності та законності. Акцентується увага на тому, що закони повинна поважати насамперед влада, інакше законність виявиться неповною, обмеженою, а влада – неправовою [5, с. 9].

Отже, законність є невід’ємним компонентом правової держави, а результатом законності є правовий порядок. Правопорядок – це законність у дії, якщо поведінка суб’єктів є правомірною. Законність – засіб встановлення правопорядку. Правопорядок – основа демократії, найважливіша умова реалізації інститутів демократії, які розвиваються на основі всебічного зміцнення законності. Демократія неможлива без законності і правопорядку: без них вона перетворюється на хаос, зловживання правом. Лише завдяки демократичним механізмам, інститутам, нормам можна легітимно змінювати нормативно-правову основу суспільства і затверджувати в ньому законність і правопорядок. Отже, правопорядок є реальне повне і послідовне здійснення всіх вимог законності, принципів права, насамперед реальне і повне забезпечення прав людини [163, с. 458-459].

Слушною уявляється думка Ю. Шемшученка та О. Ющика, які вказують, що традиційне розуміння принципу законності як вимоги до органів держави та їх посадових осіб додержуватися законів або ж аналогічної вимоги до будь-яких суб’єктів взагалі є недостатнім. Якщо важливі елементи поведінки не врегульовані нормами права або ці норми не впорядковані, розрізнені, неминуче створюються умови для випадкових рішень, для розсуду, від якого один крок до сваволі. Не кажучи про те, що “випадкові рішення” і “розсуд” – це також вияви сваволі, залишається відкритим питання з приводу того, чому “повнота законодавчого врегулювання суспільних відносин” не є однією із складових принципу законності, який інший принцип вона виражає [193, с. 3]?

На думку М.І. Матузова, об’єктивна необхідність законності та правопорядку в сучасних умовах пояснюється тим, що без них є неможливим вирішення питань, які є вкрай важливими для суспільства. До них вчений відносить такі: успішне проведення курсу економічних реформ, становлення

ринкових відносин, розвиток виробництва; побудова громадянського суспільства та правової держави; ефективне функціонування інститутів демократії, політичної системи; реалізація прав і свобод людини, упорядкування їх гарантій; чітка робота державного апарату, усіх його складових, органів, структур, посадових осіб; боротьба зі злочинністю, корупцією, правовим безладям, тероризмом; забезпечення правотворчого, правозастосовчого процесу; формування політико-правової культури та підвищення правосвідомості особистості та усього суспільства [5, с. 9].

Підсумовуючи викладене, можна сказати, що навіть за наявності належної нормативно-правової бази, яка спрямована на утвердження в державі законності та правового порядку, неможливо досягти останніх, якщо в суспільстві наявне поширення масових проявів деформації правосвідомості.

Таким чином, механізм подолання правового нігілізму – явище комплексне, яке поєднує в собі організаційні та правові заходи. Останні є базовими і визначають правову основу для здійснення діяльності, пов'язаної з підвищенням правової культури громадян з метою подолання різноманітних проявів деформації правосвідомості. Разом із тим, для досягнення бажаного результату діяльність цих органів має здійснюватися на основі певних вихідних положень, керівних засад, серед яких основними є принцип верховенства права, законності, забезпечення гарантованих національним та міжнародним законодавством прав та свобод людини і громадянина.

На підставі викладеного сформулюємо таке визначення *механізму подолання правового нігілізму*: *це єдина система організаційних та правових заходів, які спрямовані на підвищення ролі та значення права в суспільному житті, рівня правової культури громадян з метою мінімізації проявів деформації правосвідомості*. Водночас, зазначимо, визначення поняття “механізму подолання правового нігілізму” не вичерпує всього кола питань, пов'язаних із протидією та подоланням правового нігілізму, адже для того,

щоб з'ясувати сутність такого механізму, необхідно визначити структурні елементи системи механізму подолання правового нігілізму.

3.2. Загальнодержавні заходи подолання правового нігілізму

Конституційне визначення України правовою державою є одним із перспективних завдань, які потребують якнайшвидшого вирішення. Правова держава являє собою такий тип держави, в якій діяльність органів державної влади базується на принципах верховенства права, визнання та забезпечення прав та свобод людини і громадянина, де людина та держава несуть взаємну відповідальність відповідно до чинного законодавства.

Виходячи з визначення, можна сказати, що однією з основних ознак правової держави є реальне забезпечення принципів верховенства права та законності. Не менш важливим є забезпечення реалізації прав та свобод людини і громадянина, закріплених Конституцією та законами України, створення належної судової системи тощо.

З огляду на викладене, спробуємо сформулювати систему заходів, спрямованих на подолання проявів правового нігілізму, які мають здійснюватися на державному рівні:

1) *забезпечувальні заходи*, які спрямовані на забезпечення та реалізацію в державі основоположних принципів діяльності органів державної влади і поведінки громадян. До них відносяться такі:

- організація діяльності органів державної влади на правових засадах;
- забезпечення реалізації прав, свобод і виконання обов'язків людини і громадянина;
- створення належної судової системи;
- удосконалення національного законодавства;

2) *охоронні заходи* становлять собою сукупність установлених чинним законодавством засобів, що регулюють порядок охорони і захисту прав та свобод людини і громадянина:

– реальне забезпечення безоплатною правовою допомогою соціально незахищених громадян у кримінальних, цивільних та адміністративних справах;

3) *інформаційні заходи*, які спрямовані на забезпечення вільного доступу громадян до інформаційних ресурсів, інформування населення про зміни законодавства з метою формування правосвідомості та правової культури:

– інформаційне забезпечення споживачів правової інформації;

4) *превентивно-просвітницькі заходи*, які спрямовані на попередження та запобігання поширенню різноманітних проявів деформації правосвідомості громадян:

– підвищення рівня правової культури громадян шляхом правової освіти і виховання.

Вважаємо за необхідне з'ясувати сутність кожного з цих заходів.

Забезпечувальні заходи.

Під *організацією діяльності органів державної влади на правових засадах* розуміється, насамперед, те, що всі державні органи та їх посадові особи повинні діяти в межах Конституції та законів України. Це правило визначається на конституційному рівні, зокрема ст. 6, 8, 19.

Роль та значення забезпечення принципів верховенства права та законності нами було розглянуто у попередньому підрозділі дисертаційної роботи, тому детально зупинимося на *забезпеченні реалізації прав, свобод і виконанні обов'язків людини і громадянина*. Слід зазначити, що одним із важливих принципів законності є ідея здійснення законів в інтересах людини і для забезпечення її прав [116, с. 155].

Другий розділ Конституції України містить широке коло особистих, культурних, соціально-економічних та інших прав, свобод людини і громадянина. Погоджуємося з думкою О.Ф. Скакун, яка вказує, що показником того, що держава є дійсно правовою є реальне повноцінне здійснення принципу верховенства права в усьому комплексі його

компонентів, одним із яких є саме створення механізму забезпечення (реалізації, охорони, захисту) основних прав людини [162, с. 20].

Наразі в Україні з реальним забезпеченням гарантованих Конституцією та законами України прав та свобод людини і громадянина існують серйозні проблеми. До таких висновків приходимо, насамперед, з огляду на проведені нами дослідження (див. підрозд. 2.2).

Слід зазначити, що порушення прав, у тому числі грубі, на сьогоднішній день мають місце в багатьох державах світу. Правозахисні організації повідомляють про такі порушення і в Україні. Зокрема, це стосується випадків застосування катувань органами досудового слідства, торгівлі людьми, порушень соціальних прав [170, с. 22].

Так, лише 12 % громадян вважають, що в Україні дотримуються права і свободи людини і громадянина, регламентовані Конституцією України, 14 % респондентів вказують на дотримання прав і свобод не в повному обсязі. Але найбільшу групу складають ті, хто вважає, що в нашій державі не дотримуються прав та свобод людини і громадянина, серед таких 55 % опитаних. 19 % респондентів взагалі не змогли дати відповідь на поставлене запитання (Дод. В рис. В.3).

Розглядаючи закріплені Конституцією та деталізовані законами України права людини і громадянина, а також можливості їх реалізації, у періодичному виданні “Права людини” зазначається, що конституційний текст пронизаний юридичним “максималізмом”, містить “малорухливі” жорсткі норми, фактично майже не застосовувані [69, с. 2]. Ігнорування правових норм набуло загрозливих масштабів, стало повсякденним. Це призводить до деградації правової системи країни, загрожує свободі, безпеці та життєдіяльності громадян, а відтак може призвести до руйнації української державності [70, с. 2].

Конституційні механізми захисту прав людини в Україні є слабкими: парламентський контроль за виконавчою владою практично обмежений однією згадкою про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини,

інститут якого є доволі слабким, позапарламентський контроль взагалі не передбачений, а функція Президента як гаранта прав і свобод ніяким чином не прописана, отже, теж є суто декларативною. За свідченням соціологів, на початку 1990-х років 87 % громадян України сподівалися, що держава “надасть, подарує, забезпечить...”. За роки незалежності значно збільшився прошарок тих, хто сподівається лише на себе, свій розум та сили, і від держави лише хоче, щоб вона йому не заважала [68, с. 2].

З огляду на викладене, нам видається доцільним розглянути проблеми, пов’язані з декларативністю національного законодавства крізь призму дії та дієвості права. Так, *дія права виражає процес його реального впливу на суспільні відносини, спрямована на мету, задля якої, власне, і приймаються ті чи інші нормативно-правові акти. Дієвість права – це показник рівня забезпеченості державою тих прав і свобод, які закріплені та гарантовані державою на законодавчому рівні.* Аналіз цих визначень дає підстави стверджувати, що дієвість права в Україні у більшій мірі не забезпечена.

Дія та дієвість права тісно пов’язані з ефективністю законодавства, під якою розуміється співвідношення між фактичним результатом дії законодавства й тими соціальними цілями, для досягнення яких це законодавство було прийняте [51, с. 4]. З наведеного визначення випливає висновок, що ефективним є той закон чи інший нормативний акт, який у ході його реалізації призводить до потрібних результатів, наслідків тощо. А показником ефективності будь-якого нормативно-правового акта є досягнення тієї мети, задля якої його прийнято.

У цьому контексті актуальною видається проблема зловживання правом, яке через ілюзорну схожість з правомірною поведінкою надто складно виявити. Зловживання правом завжди зовні виступає як дія особи, що здійснюється в межах належного цієї особі права [173, с. 45].

Тому на сьогоднішньому етапі розвитку Української держави важливим є вирішення проблеми *зловживання правом*, під яким розуміємо *використання правових норм, наявних процедур посадовими особами органів*

державної влади з метою задоволення власних інтересів; а також використання прав і можливостей суб'єктів законодавчої ініціативи, дії яких спрямовані на введення в оману громадян держави шляхом прийняття нормативних актів, положення яких нереально втілити в життя. Адже непідкріплені обіцянки, які знайшли своє втілення в нормативних документах, призводять з часом лише до розчарування суспільства в законах, з якими населення пов'язувало свої надії. До речі, усі ці сподівання та віра населення і є правовим ідеалізмом, а наслідки, які громадяни бачать, а саме невиконання або неналежне виконання положень закону і породжують той самий правовий нігілізм. Як це не парадоксально звучить, але в даному випадку саме право і є тією передумовою, яка породжує правовий нігілізм. Тобто подібні програми та закони, положення яких нереально втілити в життя, з самого початку приречені на те, що залишаться лише на папері. Все це, в кінцевому результаті, тільки загострює обурення народних мас до владних структур, породжує зневажливе ставлення до права та законодавців.

З огляду на викладене, приходимо до висновку, що проблема забезпечення прав та свобод людини і громадянина пов'язана, насамперед, із декларативністю положень вітчизняного законодавства. Однак ця проблема має своїм підґрунтям не лише правові причини. Істотними перешкодами на шляху до забезпечення реалізації прав людини і громадянина є економічні, політичні, організаційні та інші чинники. Тому ліквідувати повністю правовий нігілізм практично неможливо, однак максимально мінімізувати його прояви можна шляхом виходу України з глибокої економічної кризи та подолання її наслідків.

Звісно, Україна, здобувши незалежність, поступово рухається на шляху до утвердження та розвитку демократичної та правової держави. На підтвердження цього маємо вагомі здобутки у законодавчій сфері. Проте цього замало, адже незалежність полягає не лише у здобутті Україною певних можливостей і прав, а й покладає на державу низку обов'язків, насамперед, у сфері забезпечення та захисту гарантованих прав та свобод

людини і громадянина. Отже, останні повинні бути не лише задекларовані у нормативно-правових актах, а й гарантовані та забезпечені державою шляхом створення механізмів їх реалізації. Адже запорукою дотримання прав та свобод людини і громадянина є неухильне додержання та виконання конституційних норм.

Поряд із правами та свободами, якими наділені громадяни, Конституція України покладає на людину обов'язки, виконання яких певною мірою стосується забезпечення прав і свобод. Доречним у цьому контексті є приклад, наведений Й. Вігом: “якщо ми проголошуємо невідчужуваним правом індивіда його право на життя, то одночасно покладаємо на іншого індивіда і державу обов'язок поважати та захищати право людини на життя. Очевидно, що першочерговою умовою дотримання прав є виконання обов'язків” [19, с. 44].

Разом із тим, останнім часом науковці звертають все більшу увагу на забезпечення прав, забуваючи при цьому про обов'язки людини і громадянина, які мають важливе значення для суспільства і держави. Адже невиконання останніх призводить до порушення чинного законодавства⁶, що, в свою чергу, призводить до вчинення правопорушень, які посягають на права та свободи людини і громадянина.

Пропозиції щодо створення на міжнародному рівні Декларації основних обов'язків людини вже лунали у 1990 р. на XII Всесвітньому соціологічному конгресі в Мадриді. Схожі думки були сформульовані і на конгресі Міжнародного товариства соціального захисту в Парижі у 1991 р. До Декларації основних обов'язків людини було запропоновано включити наступні пункти:

- 1) ніхто не може перешкоджати та обмежувати здійснення прав іншими;
- 2) кожний індивід зобов'язаний працювати та діяти відповідно до своїх здібностей в ім'я здійснення і захисту інтересів співтовариства;

---

⁶ Порушення чинного законодавства є одним із проявів правового нігілізму.

- 3) кожний громадянин зобов'язаний відповідно до своїх доходів та майнового становища нести частину суспільного тягаря (податки і т. ін.);
- 4) кожний зобов'язаний утримуватися від образ чи приниження честі та людської гідності інших шляхом розповсюдження неправдивої, необгрунтованої інформації про них;
- 5) кожний індивід зобов'язаний турбуватися про своїх дітей та батьків;
- 6) кожний індивід зобов'язаний по можливості надавати допомогу тим, хто її потребує у випадку небезпеки, нещасного випадку або катастрофи;
- 7) кожний зобов'язаний утримуватися від забруднення навколишнього середовища;
- 8) індивід повинен намагатися додержуватися не лише правових, але й політичних і моральних норм;
- 9) у випадку невиконання прав особа не може застосовувати насилля, а повинна спробувати реалізувати свої права за допомогою переговорів, компромісів або за допомогою держави” [19, с. 45-46].

Звичайно, майже всі ці обов'язки включено до чинного законодавства України або шляхом заборон, за недодержання яких особа нестиме адміністративну чи кримінальну відповідальність, або шляхом прямо прописаних обов'язків у Конституції України.

Зазначимо, що від відповідального ставлення та належного виконання громадянами своїх обов'язків залежить рівень правопорядку в державі, останній, у свою чергу, нерозривно взаємопов'язаний із забезпеченням принципу законності.

Так, слушною є думка А. Крижанівського: “Первинним носієм” правопорядку є окрема людина, адже кожен суб'єкт права своєю повсякденною, повсякчасною поведінкою “творить” правопорядок, впливає на його стан у громадських місцях, на роботі тощо” [5, с. 8].

Зважаючи на викладене, приходимо до висновку, що формування у людини поваги до права, закону має здійснюватися не лише через знання своїх прав і свобод, а й через усвідомлення своїх обов'язків. Розуміння цього

надасть змогу в майбутньому уникнути егоїстичних та безвідповідальних проявів у поведінці, правопорушень чи, навіть, злочинів, виховати свідоме ставлення до права, сформувати належний рівень правової культури.

Важливим у подоланні правового нігілізму є належним чином організований захист прав та законних інтересів громадян у випадку їх порушення. Так, відповідно до ч. 3 ст. 8 Конституції України громадянам гарантується можливість звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина [73]. Крім того, після використання всіх національних засобів правового захисту своїх прав і свобод громадяни мають право звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ч. 4 ст. 55 Конституції України).

Стаття 10 Загальної декларації прав людини закріплює, що кожна людина, для визначення її прав і обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення, має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом [49]. Право на справедливий суд закріплено і Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема ст. 6 [67]. Однак на практиці зазначене право не забезпечено належним чином.

Красномовним свідченням незабезпеченості права на справедливий судовий розгляд є статистика Європейського суду з прав людини, який вже виніс 450 рішень проти України. За 44 заявами затверджено умови угод про дружнє врегулювання. Протягом 2001–2007 рр. на виконання рішень Євросуду (включно з рішеннями національних судів) із державного бюджету сплачено 18 млн. 374 тис. грн. 51 коп. У 408-ми рішеннях по суті (90,7 %) констатовано порушення ст. 6 Конвенції⁷ “право на справедливий суд”. При цьому порушенням ст. 6 вважається: тривалість провадження у кримінальній (17 рішень) та цивільній (65 рішень або 14,4 %) справах, тривалість

---

⁷ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [67].

виконання рішень національних судів (291 рішення або 64,7 %), процесуальні порушення з боку суду (17 рішень) тощо [61, с. 11].

Останнім часом все частіше фахівці дискутують про необхідність якнайшвидше ввести в Україні суд присяжних. Одна частина представників юридичної спільноти – “за”, інша – “проти”. І ті, й інші посилаються на досвід (вже майже п’ятнадцятирічний) сучасної Росії – позитивний на думку одних і негативний на думку інших. Близько 20 % виправдовувальних вироків – беззаперечна перемога, з точки зору прихильників суду присяжних; легкість маніпулювання присяжними, затягування процесу, значні витрати, незрозумілі виправдання та засудження – беззаперечні недоліки, на яких наголошують супротивники [118, с. 5].

Зазначимо, що інститут суду присяжних в Україні передбачений. У статтях 124, 127, 129 Конституції України згадується про нього. Крім того, містяться положення про суд присяжних і в Законі України “Про судоустрій України” [147]. Та, незважаючи на це, він і досі не запроваджений.

З приводу того, чи варто запроваджувати суд присяжних в Україні, адвокат А. Юдківська зазначає: “Звичайно, суд присяжних – не панацея від неправосудних вироків, він не може бути бездоганний, як не може бути цілком здоровий орган у хворому суспільстві. Безсумнівно, ті недоліки на яких наголошують опоненти суду присяжних, мають місце. Але, на мою думку, сьогодні цей суд – єдина спроба запобігти руйнівній силі тотальної корупції правосуддя та його професійному занепаду. Це – щеплення проти повної деградації судової влади” [118, с. 5].

Викладене дозволяє стверджувати, що вся судова система (до речі, не лише судова) в Україні терміново потребує оздоровлення. Погоджуючись з думкою згаданого вище адвоката, вважаємо, що запровадження суду присяжних в Україні може стати одним із кроків на шляху до викорінення корупційних проявів у межах судової влади.

Важливим у подоланні правового нігілізму та підвищенні рівня правової культури громадян є *удосконалення національного законодавства*. Слід

вказати, що проголошення України правовою державою покладає на неї ряд обов'язків щодо створення належної правової бази, яка має відповідати міжнародним стандартам. За роки незалежності України було прийнято значну кількість нормативно-правових актів. Однак цього недостатньо. В умовах правової держави важливо, щоб прийняті нормативно-правові акти “працювали”, тобто положення, які в них прописані, були втілені в життя. Крім того, останнє має важливе значення і для формування ставлення до права з боку громадян. У цьому зв'язку видається доцільним звернути увагу, крім принципу верховенства права, на принцип верховенства закону, який, до речі, не згадується в Основному Законі нашої держави.

Розглядаючи проблеми реалізації положень нормативно-правових актів, доречним, на наш погляд, було б навести приклад із прийняттям Закону України “Про встановлення прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати”, спрямований на встановлення розміру прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати, що має забезпечити належний соціальний захист кожного громадянина України у період фінансово-економічної кризи [123]. Зазначимо, що незважаючи на те, що відповідно до цього Закону розмір мінімальної заробітної плати є значно вищим, ніж розмір, вказаний у Законі України “Про Державний бюджет України на 2009 рік” [124], громадянам мінімальна заробітна плата виплачується за останнім Законом. І це є цілком обґрунтованим, адже всі виплати, які проводяться державою, здійснюються на підставі основного фінансового документа країни – Закону України “Про Державний бюджет” (за відповідний рік). У цьому зв'язку залишається відкритим питання про обґрунтованість прийняття такого Закону і про доцільність прийняття нормативного акта. Адже непродумані, невиправдані обіцянки, фальшивий оптимізм осіб, які їх озвучують, переконливі прогнози, спрямовані лише на покращення ситуації у тій чи іншій сфері суспільного життя, які потім відображуються у нормативно-правових актах мають наслідком лише загострення соціальної напруги серед населення держави, обурення та зниження довіри не лише до

права, але й до владних структур. Адже найдосконаліший закон нічого не вартий, якщо він “не працює”. Крім того, розвиток держави, суспільні процеси та законодавство повинні існувати і працювати паралельно.

Слушною з цього приводу є думка Ю. Шемшученка та О. Ющика. Науковці вказують, що швидке неконтрольоване розширення нормативної бази правового регулювання, насамперед сфери законодавчих актів, істотно ускладнює реалізацію принципу законності в діяльності органів та посадових осіб публічної влади, процес реалізації права в цілому, спричиняючи масові правопорушення. Останнє, у свою чергу, сприймається як неефективність чинного закону і провокує нові й нові зміни у законодавстві, утворюючи “зачароване коло”. Зрештою, постає питання про необхідну й достатню кількість законодавчих актів для національної правової системи, а з ним – питання про якість таких актів [193, с. 5].

Вітчизняні автори називають ряд тенденцій, що характеризують розвиток законодавства сучасної України, а саме: радикальна якісна новелізація права (прискорене формування нових галузей та інститутів права і законодавства); інтенсифікація законотворчої діяльності; плюралізація форм (джерел) права; зменшення рівня формалізованості права, ступеня визначеності його норм. На цьому тлі досить виразно виявляються також дефекти українського законодавства: безсистемність, внутрішня суперечливість, правова неврегульованість багатьох суспільних відносин, недостатня наукова обґрунтованість деяких законодавчих актів, їх декларативність тощо. Непослідовність у виробленні концептуальних підходів до законотворчості, відсутність концептуальної чіткості та послідовності в законотворчості (як відзначається в літературі) аж ніяк не сприяє юридико-технічній досконалості [193, с. 5].

Таким чином, серед основних проблем, які існують нині при розробці та прийнятті нормативних актів, слід виділити такі:

– законодавець не враховує об’єктивної оцінки реальної дійсності, а також суспільних потреб та інтересів;

- недостатньо розроблений чіткий механізм реалізації положень законодавчого акта;
- “відставання” окремих положень нормативно-правового акта від розвитку і реалій суспільних відносин;
- віра в те, що прийняття нового нормативного акта автоматично вирішить проблеми у тій чи іншій сфері суспільного життя.

З огляду на викладене, спробуємо сформулювати основні напрями щодо усунення дефектів національного законодавства:

- прийняття нових нормативно-правових актів, враховуючи реалії та вимоги сьогодення;
- прийняття нормативно-правових актів з урахуванням вимог законодавчої техніки⁸;
- створення реальних механізмів реалізації положень, закріплених нормативно-правовим актом;
- здійснення аналізу існуючої законодавчої бази перед прийняттям нового нормативного акта з метою усунення дублювання врегулювання тих чи інших суспільних відносин.

До *охоронних заходів*, спрямованих на подолання правового нігілізму, відносимо *реальне забезпечення безоплатною правовою допомогою соціально незахищених громадян у кримінальних, цивільних та адміністративних справах*.

Стаття 59 Конституції України закріплює право кожного на правову допомогу. Крім того, 22 березня 2006 р. було прийнято Концепцію формування правової системи безоплатної правової допомоги в Україні [75]. Однак наступних кроків так і не було зроблено. Ідеться, насамперед, про прийняття Закону України “Про безоплатну правову допомогу”.

Найбільшою вадою безоплатної правової допомоги ув’язнені називають байдужість захисників до їхніх проблем [113, с. 4]. Звільнення громадян від

---

⁸ Законодавча техніка – це сукупність правил, методів, засобів і прийомів (інструментів), що використовуються суб’єктами законодавчого процесу, для організації та здійснення законодавчої діяльності [196].

оплати наданої правової допомоги покладає тягар цих витрат на державу. Однак розмір такого відшкодування в Україні залишається не виправдано низьким [109, с. 6]. Так, відповідно до Концепції формування правової системи безоплатної правової допомоги в Україні передбачений чинним законодавством розмір винагороди адвокатам за надання правової допомоги в кримінальних справах за призначенням становить 15 грн. за один день роботи. Такий розмір винагороди не спроможний забезпечити систематичну та ініціативну участь адвокатів і належний рівень якості правової допомоги, що надається за рахунок коштів державного бюджету. До того ж, ускладнена процедура підтвердження адвокатом його участі у справі часто є причиною відмови адвоката одержувати за роботу навіть ці кошти [75].

Частина 4 ст. 29 Основного Закону містить положення про те, що кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника [73]. Однак це право в нашій державі нерідко порушується. 72,7 % опитаних засуджених відзначили, що їм про жодні права не розповідали. П'ята частина цього контингенту повідомила, що їм дали швидко проглянути папірець, де було щось написано про їхні права, але нічого не роз'яснювали. На запитання: “чи була в осіб, які відбувають покарання, можливість скористатися послугами безоплатного адвоката під час слідства?” результати опитування такі: працівники міліції або прокуратури з власної ініціативи надали захисника лише 24 % опитаних засуджених; відмовилися надати у 26,9 % випадків; надали за першою вимогою респондентів у 4,3 % випадків; після тривалих прохань – у 5,4 % випадків і лише у 7,9 % випадків – як того вимагає закон, з моменту затримання до першого допиту [113, с. 4].

Крім того, широко розповсюджена практика, коли працівники правоохоронних органів вводять особу в оману. Поширена й практика надання адвоката як винагороду за співпрацю зі слідством [113, с. 4].

З огляду на викладене, вважаємо, що виходом з такої ситуації може стати прийняття Закону України “Про безоплатну правову допомогу”. Це допоможе законодавчо визначити механізм реалізації конституційного права громадян на безоплатну правову допомогу, забезпечити доступ до правосуддя усіх без винятку громадян, а не лише тих, які це можуть собі дозволити. Адже забезпечення цього права робить реальним доступ до правосуддя абсолютної більшості громадян України. Тобто йдеться про найбідніші верстви населення, а це понад 70 % громадян нашої держави [61, с. 11-12]. Зрештою вирішення вимагає і проблема недостатнього фінансування з боку держави діяльності так званих “безоплатних адвокатів”.

Слід зазначити, що 3 серпня 2006 р. Міністерство освіти і науки України затвердило “Типове положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України”. Основними завданнями цих клінік є:

- надання студентам юридичної клініки можливості набуття навичок практичної діяльності за фахом;
- створення місць для проходження студентами навчальної та виробничої практики;
- надання громадянам соціально вразливих верств населення суспільства безоплатних юридичних консультацій;
- проведення заходів з правової освіти населення;
- забезпечення можливості спілкування студентів під час навчального процесу з фахівцями-практиками судових і правоохоронних органів, інших державних органів та органів місцевого самоврядування з питань їх діяльності;
- створення ефективного механізму обміну інформацією між населенням, засобами масової інформації та юридичною клінікою, що дозволить оперативно реагувати на практичні потреби громадян [132].

Таким чином, юридична клініка – це особливий механізм сприяння якості юридичної освіти, що проявляється у створенні для студентів можливості практикуватися в юридичній професії, виконувати аналітичну і

безпосередньо правозахисну роботу [22, с. 16]. Отже, юридичні клініки можна розглядати як один із способів вирішення проблеми надання безоплатної правової допомоги соціально незахищеним громадянам. З іншого боку, юридичні клініки надають можливість студентам застосувати свої знання до реальних життєвих ситуацій. Таким чином, отримувати безцінний юридичний досвід, який у майбутньому стане основою для майбутньої професійної діяльності. А це є позитивним моментом, адже залучення молоді до такого виду діяльності в подальшому неодмінно стане в нагоді при влаштуванні на роботу. Адже безробіття, рівень якого залишається достатньо високим, може стати причиною протиправної (злочинної) поведінки.

Інформаційні заходи.

Інформаційне забезпечення споживачів правової інформації має важливе значення в умовах необхідності подолання правового нігілізму та підвищення рівня правової культури громадян.

Під правовою інформацією розуміється сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення і боротьбу з ними та їх профілактику тощо [133].

У Законі України “Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки” від 9 січня 2007 р. визначено, що одним із головних пріоритетів України є прагнення побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, в якому кожен міг би створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися і обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному і особистому розвитку та підвищуючи якість життя. Разом із цим, у даному Законі зазначається, що в Україні спостерігаються нерівномірність забезпечення можливості доступу населення до комп’ютерних і телекомунікаційних засобів, поглиблення

“інформаційної нерівності” між окремими регіонами, галузями економіки та різними верствами населення [142].

З метою забезпечення доступу до законодавчих та інших нормативних актів всім громадянам держава забезпечує видання цих актів масовими тиражами у найкоротші строки після набрання ними чинності [133]. Такими джерелами, наприклад, є “Відомості Верховної Ради України”, “Голос України” та ін. Разом з тим, результати проведеного нами опитування свідчать, що механізм доведення прийнятих нормативно-правових актів до громадян не є дієвим. Саме так вважає 44 % респондентів. Не змогли визначитися з відповіддю 29 % опитаних і лише 27 % вважають, що інформування населення держави про прийняття нормативних актів та внесення до них змін є ефективним (див. Дод. В.7).

Дана проблема, на наш погляд, пов’язана, в першу чергу, з тим, що громадяни, як правило, надають перевагу ознайомленню з правовою інформацією не через офіційні юридичні видання, а через засоби масової інформації, а саме – телебачення. Так, відповідно до результатів опитування різних категорій осіб, 54 % громадян дізнаються про зміни в законодавстві саме через телебачення, 15 % – від друзів та знайомих, 20 % – з правових сайтів, 4 % взагалі не цікавляться правовою інформацією і лише 7 % опитаних переглядають офіційні юридичні видання (Дод. В.8).

З огляду на викладене, актуальності набуває проблема інформаційного забезпечення громадян правовою інформацією, а також необхідність удосконалення механізму доведення такої інформації до населення.

Зважаючи на особливе значення правової інформації в житті кожної людини, значно зростає інтерес громадян до ознайомлення з нормативно-правовими актами, що регулюють різні сфери суспільних відносин для задоволення власних потреб. Правова обізнаність дозволяє особі не лише користуватися своїми правами, а й захищати їх у випадку посягання на них. Крім того, правова інформація впливає на формування правової свідомості та підвищення правової культури громадян, що є дуже важливим чинником у

подоланні правового нігілізму та зниженні кількості правопорушень і злочинів.

Крім того, у зазначеній сфері існує проблема, пов'язана з тим, що досить складно зрозуміти усі нюанси чинного законодавства громадянам, які не мають юридичної освіти. Вирішити цю проблему, на наш погляд, можливо шляхом збільшення кількості теле- та (або) радіопрограм, які б висвітлювали найважливіші питання, що хвилюють громадян, наприклад, такі, як житлові, пенсійні, освітні та інші проблеми.

Особливого значення набуває й розробка заходів донесення правової інформації до її споживачів. Беручи до уваги результати опитування громадян, які свідчать про незадовільне доведення правової інформації до населення, а також те, що населення надає перевагу ознайомленню з правовою інформацією саме через телебачення, вважаємо за доцільне доповнити Закон України “Про телебачення і радіомовлення” [148] ст. 49¹ “Розповсюдження інформації, пов'язаної з прийняттям або внесенням змін до нормативно-правових актів через засоби масової інформації” такого змісту: “Державні та комунальні телерадіоорганізації зобов'язані безкоштовно у ранкові та вечірні години інформувати населення про прийняття, зміни або припинення дії нормативно-правових актів, які становлять важливе значення для громадян”.

3.3. Правова освіта і правове виховання як необхідні умови формування правосвідомості та правової культури громадян

Показником прогресу будь-яких суспільних перетворень є сукупність розвитку духовного життя держави, зростання культури суспільства в цілому та його громадян. Ніякі матеріальні блага не можуть компенсувати духовного зубожіння, рівень “накопичення та примноження” цих благ залежить від рівня культурного розвитку всіх членів суспільства [76, с. 14].

У науковій літературі існує таке поняття як “повна культура”, під якою розуміється культура цілісна, не деформована, здатна формувати повноцінну

особистість [16, с. 147]. Її важливість на сучасному етапі розвитку Української держави викликана, насамперед, необхідністю подолання правового нігілізму, а це, у свою чергу, вимагає підвищення рівня правової культури суспільства в цілому і кожного його члена зокрема.

Правова та загальна культура перебувають у тісному взаємозв'язку. Перша є складовою загальної культури і впливає з неї. Без високого рівня загальної культури, основою якої є моральні норми та загальнолюдські цінності суспільства неможливе існування високої правової культури та, як наслідок, неможливе утвердження демократичних і правових засад у державі.

Розглядаючи взаємозв'язок і взаємодію права і культури, В.І. Акуленко вказує на те, що право займає суттєве місце в загальній культурі суспільства, є його соціальною цінністю і належить до категорій духовної культури. Саме правом обумовлене поняття правової культури, як явища ідеологічного характеру. Право формує громадську, політичну і правову свідомість особистості, перш за все молоді. Цим воно сприяє розвиткові загальної культури нації в демократичному і гуманістичному напрямках, утвердження у свідомості людей необхідності поваги і захисту соціальної справедливості, прав і свобод людини. Водночас саме в законах та інших нормативних актах здійснюються закріплення правових поглядів і духовних цінностей, загальної культури суспільства [3, с. 442].

Дослідження правової культури як особливого якісного стану правового життя починається в нинішньому столітті, хоча її формування відбувалося ще за часів античного світу [27, с. 120]. Вивченням правової культури займалися такі вчені, як: С.С. Алексєєв, П.М. Білий, О.О. Ганзенко, В.В. Головченко, І.П. Зеленко, В.П. Казимирчук, В.В. Копейчиков, В.Н. Кудрявцев, П.В. Макушев, В.П. Сальников, О.Ф. Скакун, Є.І. Федик та ін.

Слід зазначити, що останнім часом спостерігається зацікавленість серед науковців щодо вивчення різновидів правової культури в залежності від сфери діяльності осіб, в якій вони зайняті або їх правового статусу.

Так, наприклад, В.О. Безбородий досліджував формування правової культури керівників органів внутрішніх справ [8]. Психологічним умовам формування правової культури старшокласників присвячена дисертаційна робота Д.М. Бойка [13]. Вивченням психологічних аспектів формування правової культури виборців займалася Р.В. Каламаж [60]. Формування правової культури студентської молоді в умовах сучасного українського суспільства розглянуто в дисертації О.С. Дьоміною [45].

Правова культура суспільства являє собою складову частину загальної культури, сукупність факторів, що характеризують рівень правової свідомості громадян, а саме повагу до правових цінностей, знання правових норм та їх неухильне дотримання.

Поряд із правовою культурою суспільства в юридичній літературі виділяють *правову культуру особи, яка передбачає достатній рівень правових знань, повагу особи до правових цінностей, високий рівень правосвідомості, а також усвідомлену необхідність та внутрішню переконаність виконання приписів нормативно-правових актів у всіх без винятку життєвих ситуаціях.*

Показником правової культури особи є *правова активність* особи як вища форма правомірної поведінки, що припускає:

1) наявність високого рівня правосвідомості; готовність до ініціативної правомірної діяльності в правовій сфері на основі шанобливого ставлення до права, переконаності в необхідності і справедливості правових норм, їх добровільного здійснення, досконалого знання права (внутрішній аспект);

2) цілеспрямовану, ініціативну, позитивну соціально корисну діяльність особи, що перевершує звичайні вимоги до можливої і належної поведінки, спрямовану на розвиток демократії, зміцнення законності та правопорядку (зовнішній аспект) [163, с. 472].

З огляду на викладене, в умовах необхідності подолання явищ правового нігілізму зростає необхідність підвищення рівня позитивної соціально-правової активності громадян, оскільки саме вона проявляється в розумінні

та усвідомленому ставленні до власних прав і обов'язків, а також добровільності виконання приписів закону.

Разом із тим, правова активність може бути як епізодичною (дії громадянина по затриманню підозрюваного у вчиненні злочину), так і постійною (виконання функцій народного засідателя) [163, с. 472]. Тому при здійсненні правового виховання слід підкреслювати роль і значення активної правової позиції та поведінки кожного громадянина в будь-яких життєвих ситуаціях.

Формування правової культури тісно пов'язане з вихованням *політичної культури*, яка включає знання про типи держав, виборчу систему, політичні організації тощо. Політична освіченість реалізується через уміння відстоювати власні політичні інтереси, а також у повазі й толерантному ставленні до політичних поглядів, думок інших людей. Крім того, формування політичної освіченості включає вироблення негативного ставлення до будь-яких форм насильства: націоналізму, шовінізму, фашизму, расизму, ксенофобії⁹, що є досить важливим чинником у формуванні правової свідомості та правової культури будь-якої особи.

Погоджуємося з думкою І. Голосніченка про те, що у підвищенні правової культури громадян надзвичайну роль відіграє правляча еліта, адже саме на прикладі її представників формується певною мірою правосвідомість і правова культура людей. Саме тому інфантильність правосвідомості цих представників нашої держави вкрай неприпустима [30, с. 25]. Звідси можна стверджувати, що однією з важливих “функцій управлінської еліти є вироблення зразків людської поведінки, на які бажали б орієнтуватись усі або переважна більшість членів суспільства” [85, с. 470].

Слід наголосити й на тому, що високий рівень правової культури повинен бути притаманний і тим особам, які тільки прагнуть зайняти високі посади в державі.

---

⁹ За словами Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Н. Карпачової, останнім часом дедалі загострюються міжетнічні конфлікти, посилюються явища ксенофобії та расизму [61, с. 14].

Розглядаючи проблему правової культури правлячої еліти на прикладі виборчої кампанії 2004 р., слід констатувати, що особи, які претендують на вищі державні посади, використовують усі дозволені й заборонені методи для досягнення поставленої мети, нехтуючи не лише моральними, але й правовими нормами.

Як свідчить досвід розвинутих демократій, триває поступовий процес розвитку гуманітарних технологій з одночасним витісненням технологій деструктивних на узбіччя політичного життя. На жаль, у сучасній Україні тенденції дещо інші, оскільки у нас існує благодатний ґрунт для застосування маніпулятивних технологій, що було пов'язано з перехідним станом українського суспільства, політичною й економічною нестабільністю, його соціальною неструктурованістю, низькою політичною культурою як самого суспільства, так і політичної еліти. На думку О. Приходько, кампанії компроматів аморальні за своєю сутністю, вони дискредитують саму ідею чесних демократичних виборів, знижують довіру до влади, політиків, сприяють зростанню правового нігілізму та виборчого абсентеїзму [119, с. 16-17]. Підриває віру в престиж права і правова демагогія високопосадовців та кандидатів на виборні посади, породжуючи, тим самим, правовий ідеалізм і правовий фетишизм серед громадян.

Як зазначає В.М. Селіванов, головною метою сучасної державної влади в Україні має бути пошук шляхів досягнення суспільного блага за рахунок визнання і узгодження інтересів як окремої людини, так і всієї спільноти. А це може бути важливим лише за умови, якщо державна влада на всіх рівнях буде максимально відкритою для українського народу, якщо держава набуде людського виміру, а в суспільстві реально будуть проведені соціальні реформи [159, с.].

З огляду на викладене, приходимо до висновку, що без належного рівня правової культури політичної еліти існування соціальної, правової, демократичної держави просто неможливе. Рівень правосвідомості та правової культури суспільства в цілому прямо залежить від рівня правової

культури окремих осіб, у тому числі правлячої верхівки. Адже низький рівень загальної та правової культури останніх неминуче призводить до зниження авторитету органів державної влади з боку громадян та поширення правового нігілізму.

Значна роль у формуванні та підвищенні політичної та правової культури відводиться *виборчій культурі*, під якою розуміється здатність раціонального, усвідомленого політичного вибору, що припускає наявність стійкої системи знань, оцінок, норм електоральної поведінки та електоральних відносин, традицій, колективної історичної пам'яті людей про минулі виборні процеси (їх результати і наслідки). Поряд із правовою та політичною виборча культура має важливу роль у демократичному державотворенні, адже в суспільних трансформаційних процесах широка участь громадян у політичних процесах та державному управлінні стає визначальною ознакою становлення реального народовладдя, демократичного політичного режиму, формування правової державності і громадянського суспільства [44].

Слід зазначити, що в Україні зроблено чимало для підвищення рівня правової культури учасників виборчого процесу. Так, з цією метою, а також для забезпечення реалізації конституційного права громадян брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування Указом Президента від 8 грудня 2000 р. № 1322/2000 схвалено Концепцію підвищення правової культури учасників виборчого процесу та референдумів в Україні [134]. Крім того, Постановою Кабінету Міністрів України від 31 січня 2001 р. № 88 було затверджено Заходи щодо реалізації Концепції підвищення правової культури учасників виборчого процесу та референдумів в Україні [130].

Центральною виборчою комісією 25 квітня 2008 р. прийнято рішення “Про Основні напрями діяльності Центральної виборчої комісії щодо реалізації Концепції підвищення правової культури учасників виборчого

процесу та референдумів в Україні на 2008 рік” [143], в якому наведено перелік завдань, покладених на конкретних виконавців з метою реалізації завдань щодо підвищення правової культури учасників виборчого процесу.

Без сумніву, вищевказані заходи позитивно вплинули на рівень політичної обізнаності виборців. Однак, незважаючи на це, культура виборчого процесу потребує значного підвищення. Так, досить часто державні управлінці, виходячи з політичної доцільності, порушують норми конституційного права, дозволяючи собі дії, не передбачені Основним Законом. Громадяни, у свою чергу, стають свідками неприхованої боротьби за повноваження, яка точиться між гілками влади, відкритих торгів, у яких закон виступає лише “розмінною монетою”. Політики маніпулюють свідомістю громадян, мотивуючи прийняття антиконституційних рішень необхідністю задоволення суспільних інтересів і встановлення суспільної злагоди [12]. Усе це призводить до втрати довіри населення до владних структур, а в кінцевому результаті – до зневаги громадян до системи права в цілому, що, по суті, є правовим нігілізмом.

Недовіра до органів державної влади нерідко призводить до відсутності громадянської позиції та поширення явища абсентеїзму, коли виборець з тих чи інших причин ухиляється від участі у виборах. Так, наприклад, в Україні відвідуваність виборчих дільниць у 80-х роках складала 99,9 %, а вже в 1998 р. – 63,8 %, на президентських виборах 1999 р. – 74,9 %, на виборах 2002, 2006 і 2007 років електоральна участь досягала 70 % [91]. Явка виборців у першому турі на виборах Президента по всій Україні у 2010 р. склала 66,76 % [187].

Пояснюємо таку ситуацію, насамперед, зневірою та сумнівами громадян у правдивості намірів політичних лідерів працювати на благо країни. Тим більше, український досвід переконує, що майже кожен політик, особливо перед виборами, займається лише демагогією, маніпулюючи довірою громадян задля задоволення власних потреб та інтересів. Поширення

абсентеїзму пояснюємо також і зневірою громадян у проведенні чесних, прозорих виборів, особливо після президентських виборів 2004 р.

З огляду на викладене, приходимо до висновку, що в Україні все більше зростає політичний абсентеїзм, однак не через задоволення життям, а через недовіру громадян до політичних лідерів.

Не сприяє зменшенню поширеності явища абсентеїзму і діяльність окремих суб'єктів законодавчої ініціативи. Так, наприклад, відповідно до проекту Закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України” № 5263 від 27 жовтня 2009 р. [121] було внесено пропозицію щодо виключення в ч. 25 ст. 78 Закону України “Про вибори Президента України” [120] слів “проти всіх”. Таким чином, пропонувалося у виборчих бюлетенях виключити графу “проти всіх”, а, отже, громадяни України мали б підтримувати когось із кандидатів в президенти, навіть якщо вони не мали бажання голосувати за когось із списку представлених кандидатів. Можливо, це на думку автора законопроекту значно знизило б кількість протестного електорату, однак, на наш погляд, це є порушенням ч. 2 ст. 72 Конституції України, за якою “виборцям гарантується вільне волевиявлення” [73]. Крім того, вважаємо, що це неодмінно призведе до поширення явища абсентеїзму в Україні.

На підвищення рівня правосвідомості та правової культури громадян безпосереднім чином впливає належний рівень *правового виховання*. Останнє в юридичній літературі розглядають у широкому та вузькому розуміннях. У першому випадку під правовим вихованням розуміється вплив усіх правових факторів суспільного життя, включаючи і правову систему на формування в індивідів і колективів людей певних правових якостей, що відповідають досягнутому в суспільстві рівню правової свідомості і правової культури. У вузькому розумінні правове виховання – цілеспрямований, повсякденний, систематичний вплив юридичної теорії і практики на свідомість людей для виховання у них відповідного рівня правової свідомості, культури і зразкової поведінки [35, с. 119].

Враховуючи необхідність подолання масового правового нігілізму та інших проявів деформації правосвідомості, які значною мірою перешкоджають розбудові правової держави, на наш погляд, саме правовиховний вплив на населення є чи не єдиним засобом, за допомогою якого держава в особі уповноважених органів здатна впливати на формування правосвідомості та правової культури громадян.

Метою правового виховання є, безумовно, подолання різноманітних проявів деформації правосвідомості та підвищення рівня правової культури громадян. Разом з тим, можна виділити декілька завдань, досягнення яких буде сприяти найбільш ефективному здійсненню правовиховного процесу:

1) гносеологічні (від англ. gnoseological) – спрямовані на оволодіння особою необхідним мінімумом правових знань з різних галузей права;

2) емоційні (від англ. emotional) – спрямовані на усвідомлення особою цінності права в житті будь-якої держави, формування виховання поваги до права, щоб вимоги останнього стали особистим переконанням кожного;

3) біхевіористичні (від англ. behavioural) – спрямовані на формування позитивної соціально-активної поведінки громадян; вироблення звички керуватися нормами закону у повсякденному житті, а також прищеплення навичок правомірної поведінки.

У процесі здійснення правовиховного процесу для досягнення окреслених завдань необхідно застосовувати ефективні форми правового виховання. Таких форм нараховують більше 20, але серед них виділяють найбільш основні [81]: правова освіта (навчання), правова агітація, правова пропаганда, правове самовиховання (самоосвіта).

Найбільш ефективною та результативною формою правового виховання є *правова освіта (навчання)*, під якою розуміємо *цілеспрямовану, систематичну діяльність навчально-виховних і культурно-освітніх закладів, спрямовану на засвоєння необхідного рівня знань про державу і право, формування та підвищення рівня правосвідомості та правової культури,*

виховання учасників правовиховного процесу в дусі поваги до закону та прав людини.

Враховуючи те, що правове навчання здійснюється через систему навчальних закладів юридичного та неюридичного спрямування, на наш погляд, необхідно окреслити те, в яких саме напрямках воно має здійснюватися:

1) теоретичний – передбачає оволодіння громадянами знаннями про державу і право, формування та підвищення загальної культури і зокрема правової;

2) практичний – передбачає створення належних умов для набуття громадянами необхідного рівня правових знань та вироблення умінь і навичок їх застосування з метою захисту своїх законних прав та інтересів;

3) профілактичний – спрямований на проведення з учасниками правовиховного процесу заходів, спрямованих на профілактику злочинності, наркоманії, токсикоманії, алкоголізму та інших негативних явищ;

4) інформаційний – забезпечує висвітлення в засобах масової інформації актуальних питань, пов'язаних зі сферою права;

5) науково-просвітницький – забезпечує набуття громадянами умінь і навичок написання наукових робіт на актуальні теми правового спрямування, розширення наукового світогляду, підготовку до активної науково-дослідної роботи, оволодіння сучасними вимогами до написання наукових робіт у галузі права;

6) консультаційний – спрямований на надання безоплатної правової допомоги соціально незахищеним громадянам.

Реалії сьогодення (масовий правовий нігілізм та інші форми прояву деформації правової свідомості, а також необхідність розвитку нашої держави як правової) вимагають від України обрання одним із пріоритетних напрямів здійснення широкомасштабної правової освіти населення, адже вона має безпосередній вплив на формування та підвищення рівня правової культури громадян.

Безперечним є той факт, що правова освіта має важливе значення в житті кожної людини. Ще у вересні 1978 р. у Відні відбувся Міжнародний конгрес ЮНЕСКО з прав людини, який пропонував усебічно використовувати різноманітні форми навчання для того, щоб громадяни отримували необхідні знання про свої права та обов'язки [28, с. 230].

Слід зазначити, що питання, пов'язані зі сферою набуття громадянами правових знань регулюються як на національному, так і міжнародному рівнях. Так, наприклад, у Резолюції VI Конгресу ООН по попередженню злочинності, поведженню з правопорушниками вказано, що “правові знання сприяють вихованню свідомої життєвої позиції, заснованої на принципах права, справедливості і моралі, підвищенню загального рівня стану законності і правопорядку, а також підвищенню ролі кожного громадянина у вирішенні важливих проблем життя суспільства” [28, с. 230].

Правова освіта нині залишається питанням державного значення [33]. В Україні на визначення основних завдань щодо набуття правових знань, умінь і навичок громадянами та посадовими особами державних органів та на подолання правового нігілізму спрямована “Програма правової освіти населення України”, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. № 366 [146]. Підвищенню загального рівня правової культури та вдосконаленню системи правової освіти населення, набуттю громадянами необхідного рівня правових знань, формуванню у них поваги до закону покликана “Національна програма правової освіти населення”, затверджена Указом Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992/2001 [139].

У розділі II Зasad державної політики України в галузі прав людини, затверджених Постановою Верховної Ради України від 17 червня 1999 р. № 757-XIV, зазначається, що підвищення рівня правової культури і правової свідомості людини і громадянина, формування поваги до закону та визначення механізмів захисту їх прав відноситься до основних напрямів державної політики [127].

З метою підвищення правової освіти та виховання дітей і молоді, для визначення сучасних теоретичних засад виховання, створення організаційних та інших умов виховної діяльності, сприяння підвищенню якості останньої у шкільних закладах та різних соціальних інститутах була прийнята Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні від 1 липня 2004 р. № 1-7/6-98 [138].

Законом України “Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей” від 24 січня 1995 р. № 20/95-ВР визначено правові основи діяльності органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей, на які покладається здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень серед осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку [140].

Про важливість освіти в умовах становлення в Україні громадянського суспільства та правової держави йдеться і в Національній доктрині розвитку освіти, затвердженої Указом Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347/2002 [137].

Однією з основних цілей національного виховання є формування у молоді незалежно від національної належності особистісних рис громадян Української держави, розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури. Таку мету національного виховання визначено у Державній національній програмі “Освіта” (“Україна XXI століття”), затвердженій Постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 р. № 896 [38].

Таким чином, в Україні прийнято і діє низка підзаконних нормативних актів, які покликані вирішувати завдання, пов’язані з правовою освітою населення. Однак, зважаючи на реалії сьогодення, а також на те, що правова освіта посідає особливе місце у системі загальної освіти в Україні (це підтверджується низкою нормативно-правових актів, в яких йдеться про роль і значення правової освіти) та розбудові нашої держави як правової, що прямо зазначено у ст. 1 Конституції України, вважаємо за необхідне розробити законопроект і прийняти Закон України “Про правову освіту”.

Необхідність розробки та прийняття Закону України “Про правову освіту” впливає з п. 6 ч. 1 ст. 92 Конституції України, в якому вказано, що “виключно законами України визначаються... засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім’ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти, культури і охорони здоров’я; екологічної безпеки”. Отже, питання освіти підпадає під предмет правового регулювання саме закону, а не підзаконних нормативно-правових актів. А закон має вищу юридичну силу, ніж підзаконні акти.

Крім того, необхідність розробки та прийняття Закону України “Про правову освіту” впливає також зі ст. 57 Конституції України, відповідно до якої “кожному гарантується право знати свої права і обов’язки” [73].

Беручи до уваги всі ці чинники, можна з упевненістю говорити про врегулювання правоосвітніх відносин на рівні саме закону. Цей нормативний акт має визначити на законодавчому рівні правові, організаційні, фінансові та інші засади функціонування і розвитку правової освіти. На наш погляд, Закон України „Про правову освіту“ має містити такі основні розділи:

- загальні положення, де визначається термінологічна база, завдання законодавства України про правову освіту та основні принципи її здійснення; напрями правової освіти;
- розділ, що регламентує типи навчальних закладів системи правової освіти та культурно-освітніх установ;
- розділ щодо організації правоосвітньої та правовиховної діяльності навчальних та інших закладів, зокрема стосовно форм правового виховання;
- розділ, в якому визначено учасників правоосвітнього та правовиховного процесу, їх права та обов’язки;
- розділ, що регулює фінансово-господарську діяльність, матеріально-технічну базу закладів, що здійснюють правоосвітню та правовиховну діяльність;
- розділ, в якому приділено увагу міжнародному співробітництву у системі правової освіти;

– розділ, присвячений відповідальності за порушення законодавства про правову освіту.

Таким чином, цей нормативний акт має визначити на законодавчому рівні необхідність правової освіти населення, створити належні умови для набуття громадянами правових знань з метою підвищення рівня правової культури та правової свідомості населення. Ці заходи, в свою чергу, несуть в собі потужний потенціал і з часом здатні максимально мінімізувати різноманітні прояви деформації правосвідомості, в тому числі правового нігілізму.

З огляду на вищевикладене, приходимо до висновку, що нині правова освіта не може охоплюватися лише інформаційною сферою. Вона має сприяти формуванню високого рівня правосвідомості та правової культури громадян, вихованню неухильного дотримання норм чинного законодавства, правомірної поведінки особи та здобуттю знань й умінь орієнтуватися у правовому просторі. Саме тому Українська держава потребує проведення реформи в освітній сфері, одним із напрямків якої має бути ретельне вивчення основ права усіма суб'єктами. Розглядаючи правове виховання як основний засіб, спрямований на підвищення правосвідомості та правової культури громадян, вважаємо за необхідне акцентувати увагу на тому, що вони повинні здійснюватися серед усіх верств населення, а не лише тих, які навчаються.

Зважаючи на важливе значення правової освіти в житті кожного громадянина та держави, слід звернути увагу на те, що здобуття правових знань громадянами лише через навчальні заклади лишає поза увагою значну частину населення, тобто осіб, які вже не навчаються. Як наслідок, на сьогоднішній день правова освіченість дорослого населення знаходиться на вкрай низькому рівні. Про це свідчить, наприклад, те, що громадяни не знають, до яких державних органів чи посадових осіб їм слід звертатися за захистом своїх порушених прав тощо.

Так, наприклад, не викликає сумнівів те, що найбільш надійним та дієвим видом захисту порушених прав є судовий захист, однак у деяких випадках більш доцільним є вирішення проблеми шляхом направлення відповідного письмового звернення безпосередньо до порушника або до конкретних державних органів, які покликані захищати права громадян у тій чи іншій сфері. Зазвичай відбувається так, що громадяни просто не знають, до якого органу звернутися, або звертаються до органу, до компетенції якого не належить розгляд даного питання, тому не отримують бажаного результату. Так, до Комітету з питань правової політики у 2005 р. надійшло 3153 звернень з різних питань. Зверталися найчастіше пенсіонери та люди середнього віку. Звернення громадян стосувалися різноманітних проблем: починаючи від питань встановлення телефону, матеріальної допомоги, і закінчуючи проблемами реалізації виборчого законодавства (1090 звернень) [66]. Як відомо, зазначені питання не відносяться до компетенції Комітету з питань правової політики.

У 2002 р. до Президента України звернулося 265,8 тис. громадян. Найбільше заяв і скарг було отримано щодо проблем забезпечення законності та охорони правопорядку (понад 28 тис). З проблем соціального захисту Президентом отримано 21,1 тис. звернень, у 8,2 тис. листів йшлося про надання матеріальної допомоги; 3,3 тис. звернень – скарги на перебої в опаленні, водопостачанні, постачанні палива та ін. І найцікавіше те, що з питань нагородження, громадянства, які належать до безпосередніх повноважень глави держави, надійшло всього 5,2 тис. звернень (лише 4,2 % від загальної кількості) [66].

Вирішити вказані проблеми, на наш погляд, можна за допомогою такої форми правового виховання, як *правова пропаганда*, під якою розуміється цілеспрямована діяльність із формування у членів суспільства високого рівня правосвідомості та правової культури, роз'яснення правової політики та поширення правових знань, ідей, іншої правової інформації за допомогою засобів масової інформації та інших форм доведення правової інформації до

широкого загалу [117]. При здійсненні правової пропаганди, без сумніву, важливе значення має поширення та популяризація правової інформації. Не будемо зупинятися на проблемі інформаційного забезпечення споживачів правової інформації, оскільки це питання розглянуто в підрозділі 3.2 дисертації. Зазначимо лише те, що правова обізнаність та поінформованість населення є необхідною передумовою формування високого рівня правосвідомості та правової культури.

Схожою, але не тотожною до попередньої форми правового виховання, є *правова агітація*, яка полягає у правовому впливі на правосвідомість і настрої членів суспільства через колективні та індивідуальні співбесіди, виступи на мітингах, зборах за допомогою преси, телебачення тощо [117].

Зважаючи на те, що, як правило, правова пропаганда і правова агітація спрямовані на широку аудиторію, ці форми правового виховання можна вважати методами масово-інформаційного впливу на населення, які безпосередньо впливають на формування правової культури.

Особливе місце у реалізації цих форм правового виховання, на наш погляд, належить правоохоронним органам. Так, наприклад, зважаючи на те, що правова пропаганда та “правова агітація може бути адресована до всього населення, окремих груп, колективів і навіть бути індивідуальною” [111, с. 42], її можна застосовувати в цілях профілактики такої небезпечної форми прояву правового нігілізму, як злочинність. Як відомо, відповідно до ст. 7 Закону України “Про міліцію” “міліція є єдиною системою органів, яка входить до структури Міністерства внутрішніх справ України, виконує... профілактичну... функції” [136].

В умовах масового правового нігілізму, криміналізації суспільства особливого значення набуває як загальна, так і індивідуальна профілактика злочинності. Перша спрямована на здійснення правової пропаганди серед населення з метою цілеспрямованої реалізації заходів загальнопрофілактичного впливу на населення шляхом популяризації

правомірної поведінки та формування необхідності позитивної соціально-правової активності громадян.

Не менш важливе значення у зменшенні злочинності, як однієї з найнебезпечніших форм прояву правового нігілізму, має індивідуальна профілактика, яка являє собою цілеспрямований вплив на свідомість осіб з антисуспільною спрямованістю з метою усунення негативних проявів протиправної поведінки та формування почуття необхідності активної законослухняної поведінки.

Таким чином, від ефективності проведення профілактичних заходів певною мірою залежить те, наскільки громадяни в подальшому будуть діяти в межах закону. З огляду на викладене, загальну та індивідуальну профілактику злочинності можна розглядати як безпосередній чинник формування та підвищення рівня правосвідомості та правової культури, а отже, як засіб подолання правового нігілізму.

Серед усіх форм правового виховання особливе місце посідає *правове самовиховання (самоосвіта)*, під якою розуміємо самостійну, цілеспрямовану, систематичну діяльність особи з метою оволодіння нею правовими знаннями, задоволення пізнавальних потреб та інтересів, забезпечення всебічного розвитку особистості.

Правову самоосвіту можна розглядати не лише як специфічний вид діяльності інформаційно-забезпечувального характеру, який сприяє саморозвитку та самовихованню особи, але і як засіб підвищення правової свідомості громадян. Саме тому одним із основних напрямів роботи суб'єктів правовиховного процесу має стати спрямованість учасників такого процесу до самоосвіти з правових питань. Адже від ефективності правового самовиховання залежить не лише рівень правової культури окремої особи, а й перспективи розвитку суспільства у правовому напрямку.

Таким чином, розглядаючи правовиховний процес як найважливішу умову формування та розвитку правосвідомості й правової культури, можемо стверджувати, що:

- від якості правового виховання залежить те, наскільки успішно учасники правовиховного процесу засвоїли необхідність та цінність права в житті суспільства;
- у результаті правового виховання в особи формується внутрішня переконаність та необхідність виконання вимог закону;
- правильно організоване правове виховання сприяє виробленню критичної правової свідомості, що в майбутньому здатна запобігти розвитку будь-яких відхилень у свідомості особи, пов'язаних із антиправовою поведінкою.

3.4. Роль сім'ї та загальноосвітніх навчальних закладів у подоланні правового нігілізму

Серед актуальних проблем, що існують в Україні на сьогоднішній день, особливо гостро постала проблема правової освіти та виховання молоді. Соціальна необхідність правового виховання підростаючого покоління зумовлена, насамперед, побудовою правової держави та формуванням в Україні громадянського суспільства, потребою підвищення правосвідомості та правової культури громадян.

Проведені нами опитування засвідчують вкрай низький рівень правової культури молоді. Так, на запитання щодо оцінки правової культури сучасних школярів (за п'ятибальною шкалою), 55,29 % респондентів дали оцінку “задовільно”, 25,88 % – “незадовільно”, 11,18 % – “добре”, 7,65 % опитаних оцінили правову культуру сучасної молоді на “одиницю”. Слід зазначити, що жоден з респондентів не оцінив рівень правової культури підростаючого покоління на “відмінно” (Дод. В рис. В.4).

Безумовно, правосвідомість і правова культура не виникають самі по собі, а в результаті процесу соціалізації, під яким розуміється входження індивіда в правове середовище, послідовне набуття ним правових знань, залучення його до правових цінностей і культурних надбань суспільства,

процеси втілення культурних надбань в правомірній поведінці суб'єкта, його правовій активності [50, с. 140].

Важливу роль у процесі правової соціалізації особи відіграють такі соціальні інститути, як сім'я та загальноосвітній навчальний заклад, адже саме з дитинства закладаються основи поведінки. Більше того, перші елементи правової культури дитина набуває вже в ранньому віці: вона включається в правоподібну діяльність, набуває навичок та засвоює стандарти нормативно-оціночної поведінки, отримує перші юридичні уявлення з казок, відтворює та трансформує їх в рольових іграх, поступово формує, хоч і примітивну, дитячу, але власну картину правового життя [201, с. 184]. З віком, у міру розширення кола спілкування, ускладнення діяльності, відбувається інтенсивне збагачення і розвиток цієї та інших сфер свідомості [7, с. 132].

Враховуючи те, що найбільш інтенсивним періодом соціалізації особи є дитинство [201, с. 181], вважаємо за необхідне починати навчати дітей нормам поведінки, виховувати повагу до старших, а також формувати навички дотримання встановлених у суспільстві норм слід з раннього віку. При цьому основними психологічними механізмами формування правосвідомості у дітей і підлітків є наслідування (усвідомлене чи неусвідомлене) будь-якого прикладу чи зразка і навіювання (неусвідомлене відтворення індивідом досвіду тих людей, з якими він спілкується). Морально-правові ціннісні орієнтації для дитини персоніфіковані у фігурах її батьків, родичів. Саме від них вона дізнається, як необхідно себе поводити в різних ситуаціях, копіює з них моделі соціальної поведінки [7, с. 133]. Тому так важливо, щоб найближче оточення дитини, а саме батьки володіли високим рівнем правосвідомості та правової культури, навчали її загальноприйнятим нормам права та моралі.

Водночас в Україні досить розповсюджені неблагополучні сім'ї, для яких характерні дефекти правової соціалізації, що провокують дитину (підлітка) на вчинення правопорушень і злочинів [7, с. 137]. У результаті

негативного впливу такої сім'ї на свідомість дитини, нерідко в останньої можуть розвиватися різноманітні прояви деформованої правосвідомості, найбільш розповсюдженою формою якої є правовий нігілізм. Останній знаходить своє вираження у поширенні злочинності (див. табл. 3.1 [108]) й таких фонових явищ, як проституція, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, а також безпритульність, безладне статеве життя, самогубства серед молоді тощо.

Таблиця 3.1

**Злочини загальнокримінальної спрямованості, вчинені
неповнолітніми або за їх участі**

Рік	2005	2006	2007	2008	2009
Злочини, вчинені неповнолітніми або за їх участі	26 147	19 639	18 755	15 707	15 354

Так, на сьогоднішній день кожний четвертий злочин в Україні вчиняють неповнолітні. На обліку в інспекції у справах неповнолітніх знаходиться понад 70 тис. молодих осіб. За науковими даними неповнолітні правопорушники є резервом злочинності в майбутньому. Близько 80–90 % злочинців (дорослих людей) мали протиправні і кримінальні правопорушення в підлітковому віці [115].

Гострим питанням для України залишається наркоманія, хоча цей напрямок залишається пріоритетним для правоохоронних та інших зацікавлених органів. За офіційними даними протягом останніх п'яти років кількість споживачів наркотиків збільшилася у півтора рази. Якщо у 2003 р. на медичних обліках перебувало 119 тис. наркоспоживачів, то у 2008 р. понад 173 тис., серед яких більше 5 тис. неповнолітніх [9] (Дод. Д рис. Д.1).

Результати соціологічного опитування вказують на те, що 40 % дітей віком від 14 років і старші регулярно вживають алкогольні напої. Стільки ж неповнолітніх палять, причому починаючи зі шкільного віку. За чотири місяці 2008 р. до міліції доставлено майже п'ять тисяч підлітків у стані

алкогольного сп'яніння. На 6 % порівняно з 2007 р. збільшилася кількість злочинів, вчинених неповнолітніми у стані алкогольного сп'яніння. До того ж більшість з них – тяжкі та особливо тяжкі злочини [63].

З метою попередження та мінімізації алкоголізму в молодіжному середовищі пропонуємо такі заходи:

- заборона реклами алкоголю та тютюну;
- вилучення ліцензії у продавців, яка дозволяє реалізацію спиртних або тютюнових виробів у випадку продажу дитині¹⁰ даної продукції;
- активне ведення пропаганди здорового способу життя у теле- та радіопередачах, зовнішній рекламі тощо.

На думку автора, основною причиною поширення негативних явищ серед молоді є недоліки та помилки сімейного виховання [92, с. 142]. Це підтверджують і результати проведеного нами опитування педагогів різних навчальних закладів. На думку 88,20 % респондентів, неповагу до суспільних та правових цінностей серед підлітків спричиняють саме недоліки сімейного виховання. 10,67 % вважають, що цьому сприяють прорахунки і сімейного, і шкільного виховання. І лише 1,12 % опитаних стоять на позиції, що недоліки шкільного виховання є причиною падіння поваги до суспільних та правових цінностей серед молодого покоління (Дод. В рис.В.5).

У юридичній літературі склався загальний підхід до формулювання гіпотез про зв'язок між негативними компонентами сімейного життя й окремими видами злочинної поведінки [40, с. 118], як одного з проявів правового нігілізму та інших форм проявів деформованої правосвідомості неповнолітніх. Цілком погоджуємося з такою позицією і вважаємо, що серед основних причин, які підштовхують дітей до вчинення протиправних або, навіть, злочинних діянь, є, насамперед, недоліки сімейного виховання. Серед таких причин автор виділяє сімейні конфлікти, дефіцит або відсутність родинного спілкування, турботи та любові до дитини, неправомірна

---

¹⁰ Дитина – особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше [144].

поведінка батьків, неправильно організоване дозвілля молоді тощо. Звідси дедалі частішають випадки алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, безпритульності, проституції, порушень законів, вчинення протиправних (злочинних) діянь.

Поділяємо думку А. Кутиркіна, що батьки учнів мають побудувати виховну діяльність таким чином, щоб уже з молодшого шкільного віку діти ставилися з повагою до України, української мови і культури; шанували мову і культуру свого народу, якщо вони не є етнічними українцями; поважали іншомовних людей, представників інших рас, релігій тощо. Повага і, певним чином, навіть розуміння вже з дитячих років людей, які значно відрізняються за певними ознаками, створить міцне підґрунтя для реалізації положень ст. 23, 24 Конституції України [73] та положень багатьох інших нормативно-правових актів [87, с. 83].

Поряд із сприятливим кліматом в родині важливе значення у вихованні дитини має організація дозвілля. Вважаємо, що останнє, будучи важливою сферою життєдіяльності людини, є безпосереднім чинником, що впливає на формування особистості. Так, з того, чим займається особа у вільний час, можна говорити про її культурний рівень.

Разом із тим, у вказаній сфері існує проблема комерціалізації позашкільних закладів, що значною мірою впливає на можливість відвідувати гуртки, секції тощо дітьми, які цього бажають у силу матеріальної скрути сім'ї або інших причин. Зрештою це має важливе значення, адже на формування особистості впливає ряд факторів, серед яких соціальний (оточення) та психологічний, які певною мірою зумовлюють вибір індивідом тієї чи іншої моделі поведінки (правомірна чи протиправна; соціально корисна або асоціальна). Тому так важливо стежити за тим, щоб дитина не потоваришувала із сумнівною компанією.

У цьому контексті незайвим було б навести приклад організації культури дозвілля молоді країн Західної Європи та Сполучених Штатів Америки, де діє велика кількість дитячих і молодіжних клубних об'єднань. Так, серед

багатьох зарубіжних клубів вирізняються своєю діяльністю клуби при навчальних закладах. Найпоширенішими серед яких є:

- “Батьківські клуби”, мета яких – надання допомоги дітям у засвоєнні різноманітних знань, у набутті вмінь і навичок, у ефективному опануванні шкільної програми, налагодженні взаєморозуміння між поколіннями;

- клуби “Преса в школі”, головним завданням яких є формування об’єктивної інформації для самоосвіти та поглиблення знань;

- клуби для вивчення професій, що знайомлять з історією спеціальності, її значимістю для суспільства тощо. Головною метою таких клубів є інформаційна допомога, вирішення професійно-орієнтаційних проблем молоді та сприяння в працевлаштуванні;

- клуби “Молодий лідер” становлять систему соціалізації підлітків з організаторськими здібностями і навчають культурі керівництва;

- спортивні клуби, головним завданням яких є підвищення престижу здорового способу життя для молодого покоління [110, с. 341-342].

У контексті зазначеного, цікавою є думка С.Ф. Русової, яка стверджує, що позашкільна освіта дає ширшу правову освіту, ніж школа, бо її мета “... сприяти грамотному культурному розвитку, який дасть кожній людині певну свідомість своїх громадських і людських обов’язків” [34, с. 17; 158].

На думку І. Петрової, ігнорування сутності та виховного потенціалу дозвілля завдає чимало шкоди суспільству, потураючи тим самим агресивності й бездуховності, знеціненню моральних зразків і переважанню невизначеності соціокультурних орієнтацій, врешті-решт – витісненню підлітків і молоді на узбіччя суспільного життя [110, с. 342].

З огляду на викладене, приходимо до висновку, що позашкільні заклади освіти, культури, спорту в Україні потребують реформування, яке має здійснюватися, насамперед, в інтересах молоді та суспільства. Нашій державі необхідне запровадження різноманітних форм дозвілля для молоді на зразок гуртків “Юного техника”, комп’ютерних класів, різноманітних спортивних секцій, профорієнтаційних факультативів тощо. Залучення дитини до тієї чи

іншої організаційної форми дозвілля повинно здійснюватися з урахуванням її інтересів, поглядів і побажань. Це надасть можливість до розвитку духовного і творчого потенціалу, сприятиме самовдосконаленню дитини, а також залученню її до соціально корисної форми організації дозвілля. Крім того, зайнятість у гуртках має і своєрідний профілактичний вплив щодо попередження протиправної (злочинної) поведінки серед молоді.

Особливе значення у формуванні правосвідомості та правової культури молоді мають загальноосвітні навчальні заклади. Так, шкільна правова освіта є важливим фактором соціалізації особистості, оскільки виконує важливу функцію залучення людини до загальнолюдських і національних цінностей [34, с. 15].

Слід зазначити, що проблеми правової освіти, і шкільної зокрема почали привертати увагу дослідників ще у другій половині XIX – на початку XX ст. Певні аспекти проблеми становлення та розвитку шкільної правової освіти вивчали такі науковці, як В.І. Андрейцев, В.Н. Денисов, Л.Г. Заблоцька, І.І. Котюк, О.М. Мироненко, Г.О. Мурашин, В.Ф. Опришко, О.І. Пометун, В.Н. Рабінович, С.В. Савченко, В.С. Семенов, В.Д. Сущенко, І.Б. Усенко, Ю.С. Шемшученко [34, с. 20] та ін.

Слушними є думки С.В. Савченка з приводу того, що держава має надавати першочергового значення правовій просвіті дітей та учнівської молоді, формуванню в них стандартів правомірної поведінки і звичок, виховання поваги до батьків, старших людей, норм законодавства і громадської моралі. У дошкільних і загальноосвітніх навчальних закладах має відбуватися постійний процес перетворення правових знань дітей та учнівської молоді у стійкі морально-правові переконання, формуватися і закріплюватися стереотипи правомірної поведінки, створюватися можливості для активної участі у процесі правової освіти і виховання, захисту власних прав та інтересів [34, с. 27].

На думку Ю.С. Шемшученка, забезпечення правопорядку в країні тісно пов'язане з підвищенням правосвідомості громадян. Конкретним засобом для

цього є правова освіта. Науковець вважає, що нею мають бути охоплені всі верстви населення й особливо молодь. Саме у молодому віці повинні формуватися знання про державу і право, права й обов'язки людини, механізм їх забезпечення і реалізації тощо [34, с. 23].

Цілком поділяємо думку А. Кутиркіна, який, розглядаючи роль і значення правової освіти в житті кожної людини, наводить класифікацію етапів правового виховання залежно від вікової категорії об'єктів виховання, яка включає:

- 1) правове виховання дітей дошкільного віку;
- 2) правове виховання дітей шкільного віку;
- 3) правове виховання молоді;
- 4) правове виховання дорослих осіб;
- 5) правове виховання осіб пенсійного віку;
- 6) правове виховання працюючої частини населення [87, с. 81].

При цьому науковець зазначає, що найбільш ефективною діяльністю з виховання і правового виховання є на перших трьох етапах, оскільки робота з людьми, чия особистість лише формується, найпродуктивніша [87, с. 81].

З огляду на викладене та розуміючи важливість правової освіти дітей, починаючи з дошкільного віку, з метою адаптації молодшої людини до життя в сучасному світі, пропонуємо розширити коло повноважень дошкільного навчального закладу. Зокрема до ч. 2 ст. 11 Закону України “Про дошкільну освіту” [125] додати таке положення: дошкільний навчальний заклад формує у дітей навички дотримання встановлених у суспільстві норм.

Одним із завдань загальної середньої освіти поряд із формуванням особистості учня (вихованця), розвитком його здібностей і обдарувань, наукового світогляду визначено таке завдання, як виховання в учнів (вихованців) поваги до Конституції України, державних символів України, прав і свобод людини і громадянина, почуття власної гідності, відповідальності перед законом за свої дії, свідомого ставлення до обов'язків людини і громадянина [126].

Виходячи з цих завдань, початкова школа, з якої починається, власне, навчання у школі, керуючись єдністю і наступністю системи освіти із періодом дошкільного дитинства має забезпечувати подальший всебічний розвиток особи, формуючи її світогляд, свідомість, культуру, в тому числі правову. Надалі на рівні загальноосвітніх навчальних закладів правова освіта здійснюється в основній і старшій школі.

Разом з тим, на якість правового виховання молоді у загальноосвітніх навчальних закладах впливає цілий ряд факторів, серед яких: 1) фактори державного значення (економічні, соціальні); 2) фактори в освітній сфері (професійні, інтенсифікація правового навчання, зміст правового виховання, недодержання принципів організації правового виховання, недостатнє інформаційне забезпечення, невиконання або неналежне виконання професійних обов'язків учителя правознавства).

1. Фактори державного значення.

1) *Економічні* фактори пов'язані з економічною нестабільністю в державі. Вони виявляються в недостатньому фінансуванні, матеріально-технічному забезпеченні відповідних закладів, що має наслідком зниження якості виховання і навчання дітей.

Так, більшість загальноосвітніх навчальних закладів окремих регіонів недостатньо забезпечена підручниками, посібниками, методичними та дидактичними матеріалами з правових дисциплін. У більшості бібліотек загальноосвітніх навчальних закладів відсутні юридичні енциклопедії, міжнародні документи з прав людини тощо. Викладачі та учні висловлюють незадоволення підручниками за їх важку для засвоєння учнями термінологію та застарілість окремих положень. Суттєвим недоліком у навчально-виховному процесі є також відсутність у більшості загальноосвітніх шкіл обладнаних історико-правових класів, куточків, наочної юридичної інформації [156].

2) *Соціальні* фактори стосуються, насамперед, рівня оплати праці вчителів. На сьогодні цей рівень є недостатнім, внаслідок чого

висококваліфіковані кадри не мають бажання працювати у загальноосвітніх навчальних закладах.

На підтвердження цього наведемо результати анонімного анкетування вчителів. Так, 57,96 % опитаних причиною небажання молоді працювати у загальноосвітніх школах вважають недостатній рівень оплати праці. 42,04 % респондентів такою причиною назвали низький авторитет і престиж професії вчителя (Дод. В рис. В.6).

Про актуальність цієї проблеми, її значення у підтримці соціального статусу вчителів свідчать і матеріали спеціальної конференції ЮНЕСКО, в яких зафіксовано, що оплата праці вчителів повинна:

- відповідати значенню педагогічної діяльності і самих учителів для суспільства, а також іншим обов'язкам, які покладаються на них у процесі педагогічної діяльності;
- бути до певної міри співвідносною заробітній платі, представників інших професій, які потребують аналогічної чи еквівалентної кваліфікації;
- надати вчителям засоби, які забезпечують їм самим та їхнім сім'ям задовільний рівень, що дає можливість підвищувати свою кваліфікацію шляхом продовження освіти та підвищення культурного рівня [167].

Результати опитування педагогів свідчать, що поки, на жаль, реалії сьогодення не стимулюють вчителя до самовдосконалення, професійного росту. Низька оплата праці роботи вчителя змушує його шукати інші джерела заробітку, внаслідок чого збільшується навантаження на педагога, що негативним чином позначається на якості його роботи.

Звісно, вказані проблеми потрібно вирішувати на державному рівні, насамперед, шляхом належного фінансування освітньої галузі в державі. Зрештою, від цього значною мірою залежить рівень правової вихованості та освіченості молоді. Адже особливу роль у цьому відіграє особистість учителя, його майстерність, професіоналізм тощо.

2. Фактори в освітній сфері.

1) Професійні.

Правоосвітня робота у загальноосвітніх навчальних закладах повинна здійснюватися висококваліфікованими кадрами на належному рівні. Разом з тим, нині реалізувати таку вимогу досить складно, насамперед через недостатню кількість педагогів-правників у загальноосвітніх школах.

Наразі “викладання правознавства у школах забезпечують переважно вчителі історії” [11], що є істотним недоліком. Адже діяльність учителя правознавства в школі спрямована не лише на формування правових знань, навичок правомірної поведінки, правової культури, а й на корекцію різноманітних відхилень у свідомості учнів з метою недопущення розвитку різноманітних форм деформації правосвідомості, найнебезпечнішою серед яких є правовий нігілізм. А це забезпечити може лише досвідчений спеціаліст у галузі права.

Дослідження проблеми викладання правознавства у загальноосвітніх школах нефахівцями показало, що це пов’язано, насамперед, з низьким рівнем матеріального забезпечення вчителів. На цій основі нерідко у вчителів виникає поверхове або, навіть, байдуже ставлення до виконання своїх професійних обов’язків щодо виховання дітей. Так, результати анонімного анкетування випускників юридичних факультетів педагогічних вищих навчальних закладів показали такі результати на наступні запитання:

1) Чи хотіли б Ви працювати у загальноосвітніх навчальних закладах? (24 % – так; 76 % – ні) (Дод. В рис. В.9);

2) Ви надаєте перевагу юридичній практиці чи викладанню у загальноосвітніх навчальних закладах? (81 % – юридичній практиці; 19 % – викладанню у загальноосвітніх навчальних закладах) (Дод. В рис. В.10);

3) Якщо Ви надаєте перевагу юридичній практиці, ніж викладанню в загальноосвітніх навчальних закладах, то чому? (87 % – через низьку оплату праці; 13 % – тому що подобається) (Дод. В рис. В.11).

З огляду на результати опитування, приходимо до висновку, що вирішення проблеми забезпеченості загальноосвітніх навчальних закладів

висококваліфікованими фахівцями пов'язана, насамперед, з фінансовою проблемою, а саме належним матеріальним забезпеченням учителів.

Наразі ж цю проблему можна вирішувати за допомогою курсів підвищення кваліфікації або організації круглих столів, семінарів правового спрямування для вчителів, які здійснюють правоосвітню діяльність у загальноосвітніх навчальних закладах.

У контексті дослідження професійних якостей викладача правознавства цікавою є думка Л.І. Кормича, який вважає, що дуже важливою для фахівця-правознавця є якість його підготовки. На думку дослідника, вона має складатися з таких важливих складових:

- відбір кандидатів на навчання;
- удосконалення форм і змісту освіти;
- орієнтація на світовий рівень стандартів щодо юридичної освіти;
- зв'язок з реальною юридичною практикою;
- методичне та технічне забезпечення навчального процесу на сучасному рівні;
- високий професіоналізм викладацького складу;
- запровадження нових організаційних форм підготовки юридичних кадрів;
- диференціація юридичної освіти відповідно до потреб часу тощо [34, с. 26].

Науковою розробкою проблем підготовки викладачів правознавства займається Б.І. Андрусишин. Науковець доводить те, що нашій державі необхідно готувати не просто юриста, а фахівця, який зможе працювати в освітній галузі, тобто займатися викладацькою діяльністю у загальноосвітніх та вищих навчальних закладах [34, с. 29].

2) Інтенсифікація правового навчання.

Суттєвим недоліком сучасної правової освіти у загальноосвітніх навчальних закладах, на думку дисертанта, є його інтенсифікація, тобто прискорене вивчення основ права, що може призводити до того, що не всі

учні встигають засвоїти поданий учителем навчальний матеріал на належному рівні, а звідси – прогули, відставання від однокласників, відчуження дитини від однолітків, можливо, навіть, і “товаришування” з особами з кримінального оточення, що може спричинити вчинення такою дитиною правопорушень (злочинів).

Відповідно до Типових навчальних планів для основної та старшої школи загальноосвітніх навчальних закладів у структурі 12-річної школи, затверджених Наказом Міністерства освіти і науки України № 132 від 23 лютого 2004 р. [131], правознавство вивчається учнями 9-х класів загальноосвітніх навчальних закладів в обсязі 1 години на тиждень. На наш погляд, такий обсяг замалий для вивчення відразу всіх галузей права. У результаті, як показує досвід, “більшість підлітків навіть не знає з якого віку настає кримінальна відповідальність і за які саме злочини” [66]. Водночас доречним було б нагадати, що відповідно до ст. 22 Кримінального Кодексу України [84] кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років, а за деякі види злочинів – 14 років. У той час, коли правознавство діти у загальноосвітніх навчальних закладах починають вивчати лише з 15 років.

Слід зазначити, що в нашій державі велика кількість хлопців і дівчат, які раніше проводили 10, а тепер – 12 років, навчаючись у загальноосвітньому навчальному закладі, не знають як діяти у значній кількості елементарних життєвих ситуацій. Відповідно, вони не є адаптованими до життя в сучасному світі. А для кращої адаптації людини до повноцінного життя в сучасному світі потрібно надати їй у період формування її особистості теоретичні та практичні знання, які будуть необхідні впродовж всього її життя [87, с. 81-82].

До того ж, майже відсутня дитяча періодика правового спрямування. Хоча, наприклад, у Великобританії, Швеції, Німеччині інформація правового характеру у формі ігор, мальованих посібників, теле-, відеопрограм доводиться до дітей, починаючи вже з 3-4-річного віку [156].

У цьому контексті доцільно навести думку самих школярів щодо вивчення правових дисциплін у загальноосвітніх навчальних закладах. Так, за результатами аналізу анкетування 94 % учнів цікавляться питаннями держави і права, 81 % хотіли б вивчати право поглиблено, 87 % вважають, що правові дисципліни мають бути одними з основних у навчальному процесі, 56 % вважають за доцільне вивчення правових дисциплін з початкових класів, 43 % бажають продовжити їх вивчення в 10-11 класах [156].

Таким чином, розглядаючи правове виховання як основний засіб, спрямований на подолання правового нігілізму, підвищення рівня правової культури громадян і молоді зокрема, вважаємо необхідним здійснювати таке виховання з дитинства. Адже саме з раннього віку дитині прищеплюються моральні принципи співжиття в суспільстві, свідоме ставлення до виконання своїх обов'язків. Крім того, здатність особи усвідомлювати і правильно тлумачити приписи закону і відповідно до них поводитися не є вродженою, а формується протягом життя людини, починаючи з раннього дитинства.

Так, зокрема у Національній програмі правової освіти населення визначено, що початкова правова освіта здобувається у дошкільних навчальних закладах, де дітям надаються початкові знання про норми поведінки, формуються навички їх дотримання, виховується повага до батьків, вихователів, ровесників, людей похилого віку тощо. Надалі правова освіта надається загальноосвітніми, професійно-технічними, вищими навчальними закладами і закладами післядипломної освіти [139]. Таким чином, у сучасній Україні фактично закладено фундамент для створення системи шкільної правової освіти, починаючи з дошкільного віку [4].

З огляду на викладене, вважаємо за необхідне створення безперервної системи правової освіти підростаючого покоління, починаючи з дошкільних навчальних закладів, надалі – з 1 по 12 клас загальноосвітніх навчальних закладів, яка має відповідати вимогам суспільства і здійснюватися з урахуванням вікових та психологічних особливостей учнів.

3) *Зміст правового виховання.*

Вивчення права має тривати весь період навчання у загальноосвітньому навчальному закладі. Має поступово підвищуватися складність правових дисциплін і тем. Загальні правові знання необхідно надавати не у старших класах, а в дошкільних закладах, молодшій та базовій школах. Учні мають розглянути практику застосування нормативно-правових актів конституційного, кримінального, адміністративного, цивільного, трудового, господарського та інших галузей права [87, с. 82]. Тобто у ході правового навчання має бути забезпечено тісний зв'язок між юридичною теорією та юридичною практикою [18, с. 28], що буде гарантією якості правової освіти.

Не можемо погодитися з думкою А. Кутиркіна, який вказує, що “учні під час вивчення права повинні розглянути типові схеми “обходу” законів та інших нормативно-правових актів...” [87, с. 82], оскільки це в майбутньому може зумовити застосування особою здобутих знань у навчальному закладі з корисливою метою.

Правовиховна діяльність учителя правознавства має не лише просвітницьку функцію (оволодіння учнями певним обсягом правових знань), а й виховну, яка спрямована на формування поваги до права, негативного ставлення до протиправної поведінки, переконання у необхідності неухильного дотримання правових норм тощо.

Враховуючи поширення нігілістичного ставлення до права серед молоді, виховна функція має особливо важливе значення на сьогоднішній день. Так, наприклад, з метою профілактики різноманітних форм проявів правового нігілізму корисним для учнів був би перегляд фільмів на правову тематику, адже образне сприйняття у них більш розвинуте, ніж абстрактне, змогло б допомогти, за допомогою якого традиційно вивчають право. Так, наприклад, у ФРН істотно впливають на правову освіченість та виховання молоді спеціальні програми, які побудовані у формі умовних судових процесів, на яких предметом розглядів стають різноманітні актуальні справи. У США набули

поширення відвідування місць позбавлення волі, що справляє неабияке враження на молодь [11].

В Україні відповідно до ст. 56 Закону України “Про освіту” на педагогічних працівників покладено ряд обов’язків, які стосуються, насамперед, підвищення професійного рівня, майстерності, загальної культури; сприяння розвиткові здібностей учнів [141] та ін. Абзац 5 ст. 56 цього Закону містить такий обов’язок педагогічного працівника: “виховувати у дітей та молоді повагу до батьків, жінки, старших за віком, народних традицій та звичаїв, національних, історичних, культурних цінностей України, її державного і соціального устрою, дбайливе ставлення до історико-культурного та природного середовища країни” [141]. Доречним, на наш погляд, було б після слів “традицій та звичаїв” доповнити це положення словом “права”.

Таким чином, абз. 5 ст. 56 Закону України “Про освіту” матиме такий вигляд: “виховувати у дітей та молоді повагу до батьків, жінки, старших за віком, народних традицій та звичаїв, права, національних, історичних, культурних цінностей України, її державного і соціального устрою, дбайливе ставлення до історико-культурного та природного середовища країни”.

В умовах зростання правового нігілізму в молодіжному середовищі, про що свідчить не лише високий рівень злочинності неповнолітніх, а й поширення фонових явищ, зростає значення превентивних заходів, спрямованих на їх попередження. Особливе місце в цій діяльності повинні займати і батьки, і загальноосвітні навчальні заклади. У цьому контексті цікавими є думки Л.С. Дубчак, яка пропонує внести деякі зміни до чинного законодавства України з метою удосконалення діяльності навчальних закладів.

Так, наприклад, розглядаючи роль та значення загальноосвітніх навчальних закладів у подоланні проявів правового нігілізму, слушною видається пропозиція Л.С. Дубчак стосовно розширення кола повноважень загальноосвітнього навчального закладу. На думку науковця, слід доповнити

ст. 38 Закону України “Про загальну середню освіту” [126] таким повноваженням: “здійснювати профілактичну роботу з учнями та співпрацювати з іншими органами і установами для запобігання правопорушень неповнолітніх” [42, с. 6]. Цілком погоджуємося з такою позицією і вважаємо, що виховання неповнолітніх у дусі поваги до права, Конституції та законів України має закладатися у свідомість дитини ще з дошкільного віку, а тому це має стати прямим обов’язком педагогів загальноосвітніх навчальних закладів.

Слід зазначити, що абз. 8 ст. 56 Закону України “Про освіту” містить положення, спрямоване на запобігання деяким фоновим явищам серед молоді, зокрема “педагогічні та науково-педагогічні працівники зобов’язані... запобігати вживанню дітьми алкоголю, наркотиків, іншим шкідливим звичкам” [141]. Проте аналіз ст. 56 Закону України “Про освіту” дає підстави стверджувати, що немає жодного обов’язку педагогічного працівника, який би містив положення про здійснення профілактичних заходів з метою запобігання злочинності неповнолітніх. У цьому контексті вищевказаний обов’язок педагогічних та науково-педагогічних працівників, на думку Л.С. Дубчак, слід викласти у такій редакції: “захищати дітей, молодь від будь-яких форм фізичного або психічного насильства, запобігати вчиненню ними правопорушень, вживанню алкоголю, наркотиків, іншим шкідливим звичкам” [42, с. 6]. З цим положенням ми також погоджуємося і вважаємо, що така конкретизація вказаного обов’язку повною мірою розкриває сутність превентивних заходів, які мають здійснювати педагогічні працівники. Як відомо, будь-якій хворобі легше запобігти, ніж потім лікувати, тому рання профілактика правопорушень є чи не єдиним виходом із ситуації, яка склалася на сьогоднішній день.

Крім того, з метою підвищення рівня правового виховання і навчання пропонуємо здійснення таких заходів:

- залучення дітей до різноманітних видів позакласної роботи, наприклад, організація гуртків правових знань, факультативів з поглибленим вивченням права тощо;

- формування в учнів почуття законослухняності, неухильного дотримання норм Конституції та законів України;

- формування в учнів позитивної (перспективної) юридичної відповідальності, тобто добросовісного виконання своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей і окремою особою [35, с. 109];

- роз'яснення учням того, що юридичні норми виконують не лише каральну функцію, а й захищають права та законні інтереси всього суспільства в цілому і окремо кожного його члена;

- вироблення в учнів негативного ставлення до неправомірної поведінки шляхом роз'яснення їм того, що остання може завдавати шкоди майновим, особистим та іншим інтересам людини;

- виховання почуття відповідальності шляхом залучення їх до правоохоронної діяльності;

- формування в учнів правової свідомості, яка містить у собі сукупність знань, теорій, поглядів, ідей про право, навичок керуватися у повсякденному житті загальноприйнятими правилами поведінки.

4) Недодержання принципів організації правового виховання.

Діяльність, пов'язана з правовим вихованням має здійснюватися на основі відповідних принципів. На думку М. Подберезського, до них належать такі:

- 1) принцип безперервності і всебічності виражає необхідність з усіма без винятку громадянами (від дошкільника до урядовця) постійно проводити правовиховну роботу, спрямовану на формування і підтримку високого рівня правової культури. Вона може проводитися в різних формах і у всій повноті педагогічного забезпечення, як серед молоді, так і серед дорослого населення;

2) принцип державно-правового підходу. Метою правового виховання є підготовка юридично освічених громадян. Правосвідомість – істотний компонент світогляду людини і її світосприйняття. Її основа – особлива, державно-правова ідеологія і це принципово для розуміння сутності правовиховання;

3) принцип аксеологічності втілюється у формуванні в громадян правових цінностей як особистісних. Це доречно тому, що право виступає фактично конкретизованим, законодавчим вираженням моралі – норм добра і зла, справедливості і кривди, боргу і відповідальності;

4) принцип соціально-правового обслуговування рекомендує розкривати питання права і його норм не для покарання, а як надійного захисту від стихій, життєвих негараздів, а також як умову забезпечення успіху особистості;

5) принцип єдності прав і відповідальності підкреслює необхідність роз'яснення прав кожному та його відповідальності за власний вибір, за порушення прав;

6) принцип правового самозабезпечення. Кожному потрібно розуміння того, що він, насамперед, відповідальний перед собою;

7) принцип спонукання громадян до соціальної, правоохоронної активності, як принцип виховання, важливий, насамперед, тим, що в активній перетворюючій діяльності не на словах, а насправді відбувається процес зміцнення і розвиток навичок, умінь і якостей людини. Стратегічна і суспільна доцільність його визначається тим, що лише при повній підтримці громадянами діяльності держави і правоохоронних органів по зміцненню законності і правопорядку тільки і можуть бути створені правове суспільство і держава [111, с. 42].

На наш погляд, визначені науковцем принципи проведення правовиховного процесу не повною мірою відображають об'єктивні закономірності його перебігу, а лише основні засади здійснення такого процесу. Водночас позитивним є те, що автор цієї класифікації акцентує

увагу саме на здійсненні виховання особи як правосвідомого, законослухняного громадянина. Однак недостатньо уваги приділено принципам саме організації та проведенню правовиховного процесу на всіх етапах його здійснення. Зважаючи на це, беручи до уваги вказану класифікацію та проблеми нашого дослідження, можемо виділити такі принципи організації правовиховної роботи:

1) *принцип безперервності правової освіти*. Сутність цього принципу полягає у тому, що правова освіта повинна здійснюватися постійно, починаючи з дошкільних навчальних закладів, з подальшим продовженням у загальноосвітніх та вищих навчальних закладах. На наш погляд, це єдина можливість забезпечення якісної правової освіти населення. Цей принцип є провідним, тому всі інші основні засади здійснення правоосвітнього і правовиховного процесу підпорядковуються йому, тим самим забезпечуючи внутрішні й зовнішні умови його реалізації;

2) *принцип диференційованого підходу*. Він полягає у тому, що навчальний матеріал правового характеру повинен будуватися відповідно до вікових та психологічних особливостей вихованців, адже правове виховання дітей має свою специфіку, яка зумовлюється, насамперед, віком. Так, наприклад, на сьогоднішній день доведено, що запам'ятати дитина може все, і чим вона молодша, тим більше і швидше; інша справа – осмислити, зрозуміти, засвоїти. Для цього необхідний відповідний рівень розвитку [98, с. 247];

3) *принцип доступності* тісно пов'язаний із попереднім, проте вони не є тотожними. Він означає те, що навчальний матеріал, виховні заходи, спеціальні засоби наочності тощо подаються відповідно до рівня підготовки вихованців у доступній для них формі;

4) *принцип відкритості* пов'язаний, насамперед, із доступом до інформації про державу і право, тобто із забезпеченням механізму доведення текстів нормативно-правових актів до відома громадян;

5) *принцип систематичності* полягає у розробленні навчальних програм, відповідно до яких має здійснюватися правоосвітній та правовиховний процес у навчальних закладах;

6) *принцип послідовності та наступності* вимагає того, щоб правові знання формувалися послідовно, систематично, щоб попередній матеріал був логічно пов'язаний з наступним, щоб нові знання були основою для наступних;

7) *принцип комплексності* передбачає поєднання правовиховної діяльності різних соціальних інститутів, таких як позашкільні навчальні заклади, загальноосвітні, вищі навчальні заклади, сім'я тощо.

8) *принцип гуманістичної спрямованості* означає формування у кожного вихованця ставлення до людини як до найвищої соціальної цінності (випливає з ч. 1 ст. 3 Конституції України [73]), визнання її права на вільний розвиток і прояв своїх здібностей. Даний принцип стосується і гуманістичного, особистісно зорієнтованого ставлення до осіб, з якими проводять загальну та індивідуальну профілактичну роботу, зокрема правоохоронні органи;

9) *принцип спрямованості на формування правової активності* спрямований на виховання правосвідомих та активних громадян держави, які не лише знають, усвідомлюють свої конституційні права і свободи, але і вміють ними користуватися, тобто реалізовувати на практиці, а у випадку посягання на них – здатні їх захистити. Цей принцип полягає й у свідомому виконанні обов'язків, передбачених Конституцією та законами України. Даний принцип реалізується й через активну протидію різноманітним порушенням законності та правопорядку з боку громадян;

10) *принцип ціннісних орієнтирів* полягає в формуванні у вихованців ставлення до права як до соціальної цінності, а також розуміння його ролі та значення у суспільному житті держави;

11) *принцип зв'язку теорії з практикою* є дуже важливим, адже особи, на яких спрямоване правове виховання і навчання повинні не лише знати ті чи

інші норми закону, але й уміло застосовувати їх на практиці, а також знати юридичну процедуру захисту своїх прав та інтересів у випадку порушення останніх;

12) *принцип цілісності правовиховного процесу* полягає у вихованні в учнів поряд із правовою культурою інших різновидів загальної культури, насамперед моральної, адже моральне виховання є показником загальної культури, до структури якої входить правова, політична та ін. Серед основних моральних цінностей можна виділити такі, як совість, чесність, свобода, рівність, справедливість, повага, толерантність, гідність, працелюбність, відповідальність та ін. Моральна норма дає змогу побачити й усвідомити ту межу моральної поведінки, за якою починаються аморальні й протиправні вчинки. Моральність особистості стимулює соціально адекватну поведінку, застерігає від правопорушень. У цьому контексті цілком справедливо зазначав про моральність людини М.І. Пирогов: „Усі, хто готується стати корисним громадянином, повинні спочатку навчитися бути людьми” [98, с. 409];

5) Недостатнє інформаційне забезпечення.

В умовах динамічного законотворчого процесу та практики права потребує вдосконалення механізм надання загальноосвітнім навчальним закладам систематизованої, і особливо, оперативної правової інформації” [11]. Цього можна досягти шляхом організації уроку таким чином, щоб декілька учнів на початку заняття повідомляли однокласників про останні події суспільно-політичного життя та зміни, внесені до чинного законодавства. Інформування учнів про зміни у законодавстві можна здійснювати і шляхом встановлення інформаційно-пошукових систем із законодавства у комп’ютерних класах тощо.

б) Невиконання або неналежне виконання професійних обов’язків учителя правознавства.

У системі причин і умов виникнення та поширення явищ правового нігілізму значне місце посідає неналежне виховання молоді та байдуже ставлення вихователів до майбутнього молодого покоління.

Саме тому, вважаємо, що профілактика правопорушень і злочинів неповнолітніх та інших негативних явищ є, насамперед, проблемою педагогічною. Тому у цій справі важливе місце посідає рання профілактика, яка має починатися з початкової школи, коли, власне, закладаються основи характеру, поведінки дитини з оточуючими тощо. Крім того, виховна робота педагогів також має бути спрямована на проведення психологічної профілактики, виявлення будь-яких відхилень у поведінці та їх корекції, виявлення та усунення причин та умов, що сприяють вчиненню неповнолітніми правопорушень.

Однак нерідко педагоги можуть несумлінно ставитися до своїх обов'язків щодо виховання дітей. У цьому контексті цікавою є думка Л.С. Дубчак, яка пропонує доповнити Кодекс України про адміністративні правопорушення [65] ст. 184³ “Неналежне виконання професійних чи службових обов'язків щодо виховання дітей” такого змісту: “Невиконання або неналежне виконання професійних чи службових обов'язків щодо виховання неповнолітніх внаслідок недбалого або несумлінного ставлення до них, тягне за собою накладення штрафу від десяти до тридцяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян” [42, с. 6].

Ми погоджуємося з такою позицією і вважаємо, що в умовах високого рівня злочинності неповнолітніх, введення адміністративної відповідальності педагогів за неналежне виховання неповнолітніх, може стати першим кроком до зменшення різноманітних фонових явищ у молодіжному середовищі, в тому числі правопорушень неповнолітніх.

Таким чином, проблеми, які існують у загальноосвітніх навчальних закладах, є результатом неякісної правової освіти молоді, яка має наслідком поверхневі знання молоді у сфері права, низьку правову культуру, різноманітні прояви деформації правосвідомості, одним із яких є правовий

нігілізм. Саме тому Україні на сучасному етапі її розвитку потрібна реформа в освітній сфері щодо більш глибокого вивчення основ права, враховуючи вікові та психологічні особливості вихованців.

Визначені нами проблеми та шляхи їх подолання мають вплинути на якість правового виховання населення, а, отже, й на зниження рівня правового нігілізму та інших форм проявів деформації правової свідомості.

Висновки до третього розділу

Розглянувши та проаналізувавши підходи науковців до проблеми подолання правового нігілізму, а також рівень правового виховання населення, дисертант дійшов таких висновків:

1. Механізм подолання правового нігілізму – це єдина система організаційних та правових заходів, які спрямовані на підвищення ролі та значення права в суспільному житті, рівня правової культури громадян з метою мінімізації проявів деформації правосвідомості.

2. До системи заходів подолання правового нігілізму входять: забезпечувальні заходи (організація діяльності органів державної влади на правових засадах; забезпечення реалізації прав, свобод і виконання обов'язків людини і громадянина; створення належної судової системи; удосконалення національного законодавства); охоронні заходи (реальне забезпечення безоплатною правовою допомогою соціально незахищених громадян у кримінальних, цивільних та адміністративних справах); інформаційні заходи (інформаційне забезпечення споживачів правової інформації); превентивно-просвітницькі заходи (підвищення рівня правової культури громадян шляхом правової освіти і виховання).

3. Необхідність подолання проявів правового нігілізму серед молоді на сьогоднішній день стоїть особливо гостро. Про це свідчить високий рівень злочинності, наркоманії, токсикоманії, алкоголізму та інших фонових явищ у молодіжному середовищі.

Основними причинами вказаних проблем є недоліки сімейного виховання, неблагополучні сім'ї, для яких властиві дефекти правової соціалізації, неправильно організоване (відсутність організації) дозвілля молоді тощо. Ці фактори, як правило, мають пряме відношення до розвитку різноманітних відхилень у поведінці дітей, які стають першим кроком до їх соціального неблагополуччя.

4. Поряд із сприятливим кліматом в родині важливе значення у вихованні дитини має організація дозвілля, яке, будучи важливою сферою життєдіяльності людини, є безпосереднім чинником, що впливає на формування особистості.

Позашкільні заклади освіти, культури, спорту в Україні потребують реформування, яке має здійснюватися, насамперед, в інтересах молоді та суспільства.

5. Найбільш ефективною і результативною формою правового виховання є правова освіта, тобто цілеспрямована, систематична діяльність навчально-виховних і культурно-освітніх закладів, спрямована на засвоєння необхідного рівня знань про державу і право, формування та підвищення рівня правосвідомості та правової культури, виховання учасників правовиховного процесу в дусі поваги до закону та прав людини.

6. Вирішення потребують проблеми, пов'язані з наданням безоплатної правової допомоги, право на яку закріплено ст. 59 Конституції України. Тому, вважаємо, що нагальним є прийняття Закону України "Про безоплатну правову допомогу". Це стане важливим кроком у реалізації гарантій прав людини у сфері доступу до правосуддя усіх без винятку громадян України.

Вирішення вимагає і проблема недостатнього фінансування з боку держави діяльності "безоплатних адвокатів", адже на сьогоднішній день рівень оплати їх роботи є невиправдано низьким, що позначається на ініціативності та продуктивності праці адвокатів.

ВИСНОВКИ

Проведене дисертаційне дослідження дозволяє сформулювати наступні висновки:

1. Правовий нігілізм – це сформоване в масовій, груповій або індивідуальній свідомості зневажливе ставлення (відверте або приховане) до права як регулятора суспільних відносин, заперечення його значення у суспільно-політичному житті держави, відкидання або ігнорування приписів права.

Форми прояву правового нігілізму – конкретні способи зовнішнього виразу антиправового або, навіть, злочинного характеру, які виявляються в поведінці як громадян, так і посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування.

Класифікація форм вираження правового нігілізму виглядає таким чином: за рівнем правової свідомості (на рівні буденної правової свідомості, на рівні професійної правосвідомості, на рівні правосвідомості посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування); за кількістю суб'єктів-носіїв (масовий правовий нігілізм, груповий правовий нігілізм, індивідуальний правовий нігілізм); за джерелом походження (первинний правовий нігілізм, набутий правовий нігілізм); за ступенем відкритості (відвертий правовий нігілізм, прихований правовий нігілізм).

Правовий нігілізм на сучасному етапі розвитку Української держави проявляється в наступних формах: порушення норм чинного законодавства, що проявляється у криміналізації суспільства, вчиненні різних видів правопорушень; ігнорування положень норм права, недодержання заборон та невиконання юридичних обов'язків; корупційні прояви, а також пов'язана з цим безкарність винних у вчиненні злочинів; порушення прав та свобод людини і громадянина, гарантованих Основним Законом держави; конфронтація між гілками влади, що не виключає нецивілізовані методи розв'язання конфліктних ситуацій між посадовими особами органів державної влади; популізм суб'єктів політики; відсутність поваги та довіри

до державних структур (особливо до правоохоронних органів та суду); прийняття нестабільних, неузгоджених та безсистемних нормативно-правових актів.

2. Правовий нігілізм є різновидом соціального нігілізму, витoki якого сягають часів Стародавнього світу. Нігілістичні тенденції були притаманні цілій низці філософських шкіл Стародавнього Сходу (адживікізм Маккхали Госали, Пурана Кассапи та Каччаяна, чарвака, буддизм хінаяни), античності (вчення Горгія, Піррона, Гегесія, Феодора, кінізм та релігійно-філософська течія – гностицизм), Середньовіччя (павліканство, богомільство, катаризм, а також вчення альбігойців, адамітів і таборитів). На Мусульманському Сході нігілізм був представлений релігійними рухами ісмаїлітів та карматів.

Поширення правового нігілізму на теренах України пояснюється, насамперед, історичним досвідом, який набула наша держава, перебуваючи в залежності від інших держав. Особливо вплинуло на поширення досліджуваного явища перебування України в складі Російської імперії та Радянського Союзу, в яких право витіснялося мало не на останній план, надаючи першочергове значення ідеологічним нормам.

3. Встановлено, що основною причиною виникнення і поширення правового нігілізму в Україні є деформація правосвідомості, яка являє собою негативне соціально-правове явище, виникненню якого передують історичні, соціально-економічні, політичні та інші причини і яке виявляється у викривлених поглядах, ідеях, переконаннях носіїв правосвідомості про цінність права та його роль у суспільному житті, законність, правопорядок.

За суспільною небезпекою (від менш до більш небезпечних) форми деформації правосвідомості ієрархічно можна зобразити таким чином: правовий інфантилізм, правова демагогія, правовий конформізм, правовий дилетантизм, правовий ідеалізм, правовий нігілізм і переродження правосвідомості.

Серед інших соціальних причин поширення правового нігілізму найбільше на його розповсюдження впливають порушення прав і свобод

людини, а також неможливість реалізації гарантованих Конституцією та законами України прав громадян.

4. Підвищення рівня правосвідомості та правової культури суспільства вимагає підвищення рівня та якості організації правового виховання, яке здійснюється шляхом навчання, пропаганди, агітації, самовиховання.

Найбільш ефективною і результативною формою правового виховання є правова освіта, тобто цілеспрямована, систематична діяльність навчально-виховних і культурно-освітніх закладів, спрямована на засвоєння необхідного рівня знань про державу і право, формування та підвищення рівня правосвідомості та правової культури, виховання учасників правовиховного процесу в дусі поваги до закону та прав людини.

Правова освіта має здійснюватися у теоретичному, практичному, профілактичному, інформаційному, науково-просвітницькому та консультаційному напрямках. Важливим при цьому є створення безперервної системи правової освіти, починаючи з дошкільних навчальних закладів з наступним продовженням у загальноосвітніх, вищих та інших навчальних закладах. Причому організація такої правової освіти має відповідати вимогам суспільства і здійснюватися відповідно до вікових та психологічних особливостей вихованців, учнів тощо.

5. Серед основних причин проявів правового нігілізму в молодіжному середовищі виділено недоліки сімейного виховання (сімейні конфлікти, дефіцит або відсутність родинного спілкування, турботи та любові до дитини, неправомірні поведінка батьків), неправильно організоване (неорганізоване) дозвілля молоді тощо. В умовах несприятливих реалій сьогодення, послаблення виховної функції сім'ї, негативного впливу оточення на підростаюче покоління значна роль у вихованні законослухняного і правосвідомого громадянина відводиться навчальним закладам, зокрема загальноосвітнім навчальним школам. Саме вони є фундаментом виховання і розвитку особистості.

Система факторів, що впливають на якість правового виховання молоді у загальноосвітніх навчальних закладах включає: фактори державного значення (економічні, соціальні); фактори в освітній сфері (професійні, інтенсифікація правового навчання, зміст правового виховання, недодержання принципів організації правового виховання (безперервності правової освіти, диференційованого підходу, доступності, відкритості, систематичності, послідовності та наступності, комплексності, гуманістичної спрямованості, спрямованості на формування правової активності, ціннісних орієнтирів, зв'язку теорії з практикою, цілісності правовиховного процесу), недостатнє інформаційне забезпечення, невиконання або неналежне виконання професійних обов'язків учителя правознавства).

6. Реалізація визначених дисертантом заходів виховного впливу, спрямованих на подолання правового нігілізму, вимагає розробки та прийняття Закону України „Про правову освіту”, який має закріпити на законодавчому рівні необхідність правової освіти населення, створити належні умови для набуття громадянами правових знань з метою підвищення рівня правової культури та правової освіченості населення.

Потребує удосконалення нормативна база щодо діяльності загальноосвітніх навчальних закладів як суб'єктів здійснення профілактики злочинності та різних фонових явищ серед неповнолітніх шляхом внесення відповідних змін і доповнень, зокрема, пропонується:

– викласти абз. 5 ст. 56 Закону України „Про освіту” у такій редакції: “виховувати у дітей та молоді повагу до батьків, жінки, старших за віком, народних традицій та звичаїв, права, національних, історичних, культурних цінностей України, її державного і соціального устрою, дбайливе ставлення до історико-культурного та природного середовища країни”;

– доповнити ч. 2 ст. 11 Закону України „Про дошкільну освіту” таким повноваженням дошкільного навчального закладу: „формувати у дітей навички дотримання встановлених у суспільстві норм”.

З метою поширення інформації правового характеру серед широкого загалу, запропоновано доповнити Закон України „Про телебачення і радіомовлення” ст. 49¹ „Розповсюдження інформації, пов’язаної з прийняттям або внесенням змін до нормативно-правових актів через засоби масової інформації” наступного змісту: „Державні та комунальні телерадіоорганізації зобов’язані безкоштовно у ранкові та вечірні години інформувати населення про прийняття, зміни або припинення нормативно-правових актів, які становлять важливе значення для громадян”.

7. Механізм протидії та подолання правового нігілізму є поняттям комплексним і поєднує в собі правові (сукупність правових засобів і способів, які спрямовані на задоволення потреб громадян в одержанні знань про право, удосконалення правової освіти з метою підвищення рівня їх правосвідомості та правової культури) та організаційні (діяльність органів державної влади та недержавних утворень, спрямована на подолання деструктивних явищ соціальної дійсності, пов’язаних зі сферою права) заходи.

Механізм подолання правового нігілізму – це єдина система організаційних та правових заходів, які спрямовані на підвищення ролі та значення права в суспільному житті, рівня правової культури громадян з метою мінімізації проявів деформації правосвідомості.

Система заходів подолання правового нігілізму включає:

– забезпечувальні (організація діяльності органів державної влади на правових засадах; забезпечення реалізації прав, свобод і виконання обов’язків людини і громадянина; створення належної судової системи; удосконалення національного законодавства);

– охоронні (реальне забезпечення безоплатною правовою допомогою соціально незахищених громадян у кримінальних, цивільних та адміністративних справах);

– інформаційні (інформаційне забезпечення споживачів правової інформації);

– превентивно-просвітницькі (підвищення рівня правової культури громадян шляхом правової освіти і виховання).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулаев М.И. Права человека и закон: историко-теоретические аспекты / Абдулаев М.И. – СПб: Юридический центр Пресс, 2004. – 320 с.
2. Академічна юридична думка: / [уклад. Бондарук Т.І., Усенко І.Б.; ред. Шемшученко Ю.С. – К.: Ін Юре, 1998. – 503 с. – ISBN 966-02-0735-2.
3. Акуленко В. Загальна культура і духовність в контексті правової освіти і культури молоді / В. Акуленко // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь: наук. праці та мат. конф. – К.: Знання, 2001. – С. 442–445.
4. Андрусишин Б.І. Становлення та розвиток шкільної правової освіти в Україні [Електронний ресурс] / Б.І. Андрусишин // Юридичний журнал. – 2007. – № 4. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2635>.
5. Афанасьєв К. Правопорядок і законність як суттєві ознаки правової держави / К. Афанасьєв // Юридичний вісник України. – 2007. – № 51. – С. 8-9.
6. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации: учебник / Баглай М.В. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФА-М), 2001. – 800 с.
7. Бедь В.В. Юридична психологія / Бедь В.В. – К.: МАУП, 2004. – 436 с.
8. Безбородий В.О. Формування професійної правової культури керівників органів внутрішніх справ: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Безбородий Валентин Олександрович. – Харків, 2001. – 168 с.
9. Без нового законодавства нової міліції не буде [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Міністерства внутрішніх справ України. – Режим доступу: http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/84630?search_param=%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%B

A+%D0%BD%D0%B5%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%BB&searchForum=1&searchDocarch=1&searchPublishing=1.

10. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. Репринтное воспроизведение издания “YMCA-PRESS” / Бердяев Н.А. – М.: Наука, 1990. – 224 с.

11. Бігун С. Правова освіта населення – не лише знати, але й вміти [Електронний ресурс] / С. Бігун // Юридична газета. – 2005. – № 1 (37). – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.yur-gazeta.com/oarticle/1258/>.

12. Білан Г.І. Проблеми підвищення рівня правової культури студентської молоді [Електронний ресурс] / Г.І. Білан. – Режим доступу: <http://conf.vstu.vinnica.ua/humed/2008/txt/Volosina.php>.

13. Бойко Д.М. Психологічні умови формування правової культури старшокласників: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07/ Бойко Дмитро Миколайович. – К., 2005. – 211 с.

14. Бойко О.Д. Історія України / Бойко О.Д. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2001. – 656 с.

15. Борисенко В.Й. Курс української історії / Борисенко В.Й. – К.: Либідь, 1998. – 615 с. – ISBN 966-06-0038-0.

16. Братасюк В. Правова культура: залежність рівня її розвитку від зрілості особистісного начала / В. Братасюк, М. Братасюк // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. Щорічник. – Тернопіль: Економічна думка, 1999. – С. 147–151.

17. Венгритяк Я.В. Корупція як одна з найактуальніших соціальних проблем сучасності / Я.В. Венгритяк // Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи: Всеукраїнська науково-практична конференція, 11 квітня 2008 р.: зб. тез доповідей. – Тернопіль: ТЗОВ “Тернограф”, 2008. – С. 493–499.

18. Вендіш М. Юридична освіта в Німеччині // М. Вендіш, А. Хелланд // Право України. – 2009. – № 1. – С. 22–28.

19. Виг Й. Соотношение прав и обязанностей человека и проблемы преступности / Й. Виг // Государство и право. – 1995. – № 7. – С. 44–49.
20. Википедия – свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Заглавная_страница.
21. Волошенюк А. В. Правовой нигилизм в постсоветском обществе: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Волошенюк Александр Владимирович. – Х., 2000. – 190 л. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vsepravo.narod.ru/oglav/0549.htm>.
22. Галай А. Шляхи впровадження курсу юридичної клінічної освіти у навчальний процес вищих навчальних закладів України / А. Галай // Право України. – 2009. – № 1. – С. 16–21.
23. Герцен А.И. О развитии революционных идей в России (1869) [Электронный ресурс] / Герцен А.И. // Цифровая библиотека Украины. – Режим доступа: http://www.elib.org.ua/rushistory/ua_readme.php?subaction=showfull&id=1169021721&archive=&start_from=&ucat=12&.
24. Гетьман В.П. Влада. Бесіди про Конституцію / В.П. Гетьман, Ю.В. Килимник. – К., 1997. – 32 с.
25. Голик Ю.В. Коррупция как механизм социальной деградации / Ю.В. Голик, В.И. Карасев. – СПб.: Издательство Р. Асланова “Юридический центр Пресс”, 2005. – 329 с. – ISBN 5-94201-389-6.
26. Головченко В. Историчні витоки правового нігілізму / В. Головченко, В. Черней // Віче. – 2007. – № 11. – С. 12-13.
27. Головченко В. Особливості формування правової культури молоді / В. Головченко // Право України. – 2004. – № 10. – С. 120–123.
28. Головченко В.В. Право в житті людини (статті) / Головченко В.В. – К.: Оріяни, 2005. – 336 с. – ISBN 966-7373-43-4.
29. Головченко В.В. Юридична термінологія: довідник / В.В. Головченко, В.С. Ковальський. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 224 с. – ISBN 966-7302-31-8.

30. Голосніченко І. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави / І. Голосніченко // Право України. – 2005. – № 4. – С. 24–25.
31. Грушевский М.С. Иллюстрированная история Украины с приложениями и дополнениями / [сост. И.И. Трояк, В.Ф. Верстюк]. – Донецк: ООО ПКФ “БАО”, 2006. – 768 с. – ISBN 966-548-571-7.
32. Губарев К. Деякі історичні передумови виникнення принципу “верховенства права” [Електронний ресурс] / К. Губарев. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2385>.
33. Гуз А.М. Наукові засади підготовки педагогічних юридичних кадрів для загальноосвітніх закладів України в 1991–2007 роках [Електронний ресурс] / А.М. Гуз. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2009-5/09_Guz.pdf.
34. Гуз А.М. Становлення та розвиток шкільної правової освіти України (1991–2007 роки): монографія / А.М. Гуз. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2009. – 431 с. – ISBN 978-966-439-229-4.
35. Гусарев С.Д. Теорія держави і права України / Гусарев С.Д., Олійник А.Ю., Слюсаренко О.Л. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 176 с.
36. Декларація про державний суверенітет України: Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки від 16 липня 1990 р. – Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – С. 429.
37. Денисова Т.А. Громадянське суспільство повинно прагнути зменшення кримінальної репресії / Т.А. Денисова // Від громадянського суспільства до правової держави: III Міжнар. наук.-практ. конф., 24 квітня 2008 р.: зб. тез доповідей. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – С. 266–268.
38. Державна національна програма “Освіта” (“Україна XXI століття”): Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 р. № 896: станом на 29 травня 1996 р. // Професійна інформаційно-пошукова система з законодавства України “Право. Версія Проф”.

39. Дзюба И. Сказавший запрещенные слова. К столетию со дня рождения Василия Гроссмана [Электронный ресурс] / И. Дзюба // Зеркало недели. – 2005. – № 48 (576). – Режим доступа: <http://www.zn.ua/3000/3680/51999/>.
40. Дідківська Г. Механізм впливу факторів сімейного неблагополуччя на злочинність неповнолітніх: макрорівень // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 1 (157). – С. 118–121.
41. Дручек О.В. Правовий нігілізм: підходи до розуміння [Електронний ресурс] / О.В. Дручек // Форум права. – 2009. – № 2. – С. 140–144. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2009-2/09dovpdr.pdf>.
42. Дубчак Л.С. Удосконалення діяльності навчальних закладів щодо запобігання злочинності неповнолітніх в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 “Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право / Л.С. Дубчак. – К., 2007. – 21 с.
43. Дудін В. Українські в'язниці: проблема ув'язнених чи суспільства? / В. Дудін // Юридичний вісник України. – 2008. – № 15. – С. 7.
44. Дуравкіна Н.О. Феномен виборчої культури в ціннісно-політичному дискурсі державного управління [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Ardu/2009_1/doc/1/10.pdf.
45. Дьоміна О.С. Формування правової культури студентської молоді в умовах сучасного українського суспільства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Дьоміна Оксана Сергіївна. – К., 2007. – 217 с.
46. Європейський вимір гендерно чутливої політики / [Береза С.В., Матвієнко О.В., Оніщенко Н.М., Томашевська М.О.]. – К.: Юридична думка, 2005. – 144 с.
47. Євченко О.О. До проблеми подолання деформації правосвідомості учасників трудових правовідносин [Електронний ресурс] / О.О. Євченко. – Режим доступу: <http://www.nspp.gov.ua/?s=38&id=2081>.

48. Ємельянова Н.М. Феномен європейського нігілізму: традиції і новації / Ємельянова Н.М. – Донецьк: ТОВ “Лебідь”, 2002. – 252 с.
49. Загальна декларація прав людини: Організація Об’єднаних Націй від 10 грудня 1948 р. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – Ст 3103.
50. Загальна теорія держави і права / [Колодой А.М., Копейчиков В.В., Лисенков С.Л. та ін.]; під ред. В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.
51. Законодавство: проблеми ефективності / [Авер’янов В.Б., Денисов В.Н., Сіренко В.Ф., Шевченко Я.М.]. – К.: Наукова думка, 1995. – 232 с.
52. Иванов А.А. Справочник по теории государства и права: основные категории и понятия / Иванов А.А. – М.: “ЭКЗАМЕН”, 2007. – 510 с.
53. Ильин А.В. Из истории права / А.В. Ильин, С.А. Морозова. – СПб: Специальная литература, 1997. – 457 с.
54. История религии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://religion.babr.ru/>.
55. Івченко А.О. Тлумачний словник української мови / Івченко А.В. – Х.: Фоліо, 2001. – 540 с.
56. Ігнатов О.М. Насильницькі злочини працівників органів внутрішніх справ – як окремий вид злочинів / О.М. Ігнатов // Від громадянського суспільства до правової держави: III Міжнар. наук.-практ. конф., 24 квітня 2008 р.: зб. тез доповідей. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – С. 282–285.
57. Історія вчень про право і державу: хрестоматія / [уклад., ред. Г.Г. Демиденко]. – Х.: Право, 2005. – 912 с.
58. Історія держави і права України / [ред. В.Г. Гончаренко]. – К.: Вентурі, 1996. – 288 с. – ISBN 966-570-005-7.
59. Історія української Конституції: [упоряд.: А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко]. – К.: “Право”, 1997. – 444 с.

60. Каламаж Р.В. Психологічні аспекти формування правової культури виборців: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06 / Каламаж Руслана Володимирівна. – Острог, 2004. – 262 с.
61. Карпачова Н., Святоцький О. З прийняттям Загальної декларації прав людини розпочалася нова ера – ера надій і сподівань кожного на право бути людиною / Н. Карпачова, О. Святоцький // Право України. – 2008. – № 12. – С. 4–16.
62. Керимов Д.А. Философские проблемы права / Керимов Д.А. – М., Мысль, 1972. – 472 с.
63. Кийович К. Пияцтво серед дітей – проблема сьогодення [Електронний ресурс] / К. Кийович // Офіційний веб-сайт Міністерства внутрішніх справ України. Режим доступу: http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/111131?search_param=%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA+%D0%BD%D0%B5%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D0%BB&searchForum=1&searchDocarch=1&searchPublishing=1.
64. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV: станом на 25 грудня 2008 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 35. – Ст. 446.
65. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8073-X: станом на 21 січня 2010 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1984. – № 51. – С. 1122.
66. Коломієць А. Про правову державу, освіту та правовий нігілізм [Електронний ресурс] / А. Коломієць // Юридична газета. – 2005. – № 11 (47). – Режим доступу: <http://www.yur-gazeta.com/oarticle/1576/>.
67. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Рада Європи від 4 листопада 1950 р.: станом на 13 травня 2004 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 13. – С. 270.
68. Конституція і права людини // Права людини. – 2008. – № 1 (473). – С. 2.

69. Конституція і права людини // Права людини. – 2008. – № 16 (488). – С. 2.
70. Конституція і права людини // Права людини. – 2008. – № 17 (489). – С. 2.
71. Конституція і права людини // Права людини. – 2008. – № 25 (497). – С. 2.
72. Конституція (Основний Закон) України від 20 квітня 1978 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1978. – № 18. – С. 268.
73. Конституція України: станом на 8 грудня 2004 р. / Верховна Рада України. – Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
74. Концепція боротьби з корупцією на 1998-2005 роки: Указ Президента України від 24 квітня 1998 р. № 367/98 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 17. – С. 14.
75. Концепція формування системи безоплатної правової допомоги в Україні: Національна комісія із зміцнення демократії та утвердження верховенства права від 22 березня 2006 р. // Адвокат. – 2006. – № 4. – С. 27.
76. Копієвська О.Р. Правовий вплив на суспільні відносини в культурно-мистецькій сфері / О.Р. Копієвська // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – Випуск 38. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2007. – С. 14–19.
77. Коробка В.Н. Деформація професійного правосознання слідователів органів внутрішніх дел: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Коробка Виктор Николаевич. – Ростов н/Д, 1999. – 203 л.
78. Коростей В. Правові проблеми національної демократії / В. Коростей // Право України. – 2003. – № 1. – С. 123–126.
79. Корупція в судовій системі України: думки і погляди населення України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pace.org.ua/images/survey/omni_cor_pres_ukr.ppt.

80. Костомаров Н.И. Руина, Мазепа. Мазепинцы: исторические монографии и исследования / Николай Иванович Костомаров. – М.: Чарли, 1995. – 800 с.
81. Котюк В.О. Теорія права [Електронний ресурс] / Котюк В.О. – Режим доступу: http://www.pravo.vuzlib.net/book_z1601_page_37.html.
82. Краткая философская энциклопедия. – М., А/О «Издательская группа «ПРОГРЕСС» «Энциклопедия», 1994. – 576 с.
83. Краус В. Нігілізм сьогодні, або терплячість світової історії / Краус В.; [пер. Павлюк М.]. – К.: Основи, 1994. – 124 с.
84. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III: станом на 21 січня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25. – Ст. 131.
85. Кудлай Т. Правова культура як передумова формування нової управлінської еліти / Т. Кудлай // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь: наук. праці та мат. конф. – К.: Знання, 2001. – С. 467–473.
86. Курочкин А.К. Исторические корни государственно-правового нигилизма в современной России [Электронный ресурс]: сборник научных трудов “Социально-экономические проблемы развития России и процессы глобализации: потенциал возможного”. – СПб.: Институт бизнеса и права, 2007. – Режим доступа: <http://www.ibl.ru/konf/061207/58.html>.
87. Кутиркін А. Покращення якості освіти та правової освіти в середніх навчальних закладах / А. Кутиркін // Право України. – 2008. – № 7. – С. 81–84.
88. Літературознавчий словник-довідник [ред. кол. Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів, В.І. Теремко]. – К.: ВЦ “Академія”, 1997. – 752 с. – ISBN 966-580-003-5.
89. Лукашевич О.А. “Конституція” Пилипа Орлика – історико-правова пам'ятка XVIII ст. / О.А. Лукашевич, К.В. Манжул. – Х.: Основа, 1996. – 53 с.

90. Лютий Т.В. Нігілізм: анатомія Ніщо / Лютий Т.В. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. – 296 с.
91. Майданюк В. Президентські вибори 2010 та проблема абсентеїзму [Електронний ресурс] / В. Майданюк. – Режим доступу: <http://www.vox.com.ua/data/publ/2009/11/04/prezydentski-vybory-2010-ta-problema-absenteizmu.html>.
92. Макарова О.В. Низька правосвідомість і правова культура молоді як віддзеркалення недоліків сімейного та шкільного виховання / О.В. Макарова // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – Випуск 43. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2009. – С. 139–144.
93. Макарова О.В. Форми прояву деформації правосвідомості населення України / О.В. Макарова // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 1. – С. 66–70.
94. Матузов Н.И. Правовой нигилизм и правовой идеализм как две стороны “одной медали” [Электронный ресурс] / Н.И. Матузов // Правоведение. – 1994. – № 2. – С. 3–16. – Режим доступа: <http://law.edu.ru/magazine/article.asp?magID=5&magNum=2&magYear=1994&articleID=1156826>.
95. Матузов Н.И. Теория государства и права: учебник / Н.И. Матузов, А.В. Малько. – М.: Юристъ, 2004. – 512 с.
96. Медиаэнциклопедия ИЗО [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://visaginart.nm.ru/>.
97. Мірошніченко В. Повернути верховенство права / В. Мірошніченко // Урядовий кур’єр – 2006. – № 52. – 18 березня. – С. 10.
98. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка / Мойсеюк Н.Є. – К.: ВАТ “КДНК”, 2001. – 608 с.
99. Нигилизм в русской и западноевропейской литературе: методические рекомендации для студентов филологических факультетов университетов / [сост. А.Е. Нямцу]. – Черновцы: ЧГУ, 1998. – 32 с.

100. Ницше Ф. Воля к власти: Опыт переоценки всех ценностей / Ницше Ф.; [пер. с нем. Ф. Зелинского, С. Франка и др.]. – СПб.: Издательский Дом «Азбука-классика», 2007. – 448 с.
101. Ницше Ф. Генеалогия морали / Ницше Ф.; пер. с нем. – СПб.: Издательский Дом «Азбука-классика», 2008. – 224 с.
102. Новиков А.И. Нигилизм и нигилисты. Опыт критической оценки / Новиков А.И. – Ленинград, 1972. – 296 с.
103. Новый экономический словарь / [ред. А.Н. Азрилияна]. – М.: Институт новой экономики, 2007. – 1088 с.
104. Новый энциклопедический словарь. – М.: Большая Российская энциклопедия, РИПОЛ КЛАССИК, 2004. – 1656 с.
105. Оніщенко Н.М. Сприйняття права та суспільний розвиток в сучасних умовах / Н.М. Оніщенко // Матеріали Міжнародної наукової конференції: четверті юридичні читання. – К.: Вид-во НПУ ім. Драгоманова, 2008. – 476 с.
106. Онлайн Энциклопедия «Кругосвет» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.krugosvet.ru/>.
107. Осика І. Правовий нігілізм та правова культура / І. Осика // Право України. – 2001. – № 7. – С. 98–101.
108. Офіційний веб-сайт Міністерства внутрішніх справ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mvs.gov.ua>.
109. Пашковська Т. “Безоплатні” адвокати таки існують? / Т. Пашковська // Юридичний вісник України. – 2008. – № 30. – С. 6.
110. Петрова І. Культура дозвілля і молодь: зарубіжний досвід / І. Петрова // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь: наук. праці та мат. конф. – К.: Знання, 2001. – С. 341–349.
111. Подберезський М. Педагогічні аспекти правової соціалізації особистості / М. Подберезський // Новий колегіум. – 2001. – № 1-2. – С. 40–44.

112. Позняк-Хоменко Н. Явка з-під палки / Н. Позняк-Хоменко // Україна молода. – 2007. – 21 березня. – С. 8.
113. Політика і права людини // Права людини. – 2008. – № 4 (476). – С. 2–4.
114. Полонська-Василенко Н. Історія України: в 3 т. / Н. Полонська-Василенко. – К.: “ЛИБІДЬ”, 1995 –
Т. 3: Від середини XVIII ст. до 1923 року. – 1995. – 608 с.
115. Правова освіта молоді не втрачає своєї актуальності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://law-edu.dp.ua/pravova-osvita-molodi-ne-vtrachaye-svoyeji-aktualnosti.html>.
116. Правознавство / [Берлач А.І., Бичкова С.С., Карпенко Д.О., Колодій А.М.]. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців “Правова єдність”, 2008. – 792 с.
117. Правознавство: підручник / [ред. В.В. Копейчиков, А.М. Колодій]. – [Електронний ресурс]. – К: Юрінком Інтер, 2004. – 752 с. – Режим доступу: <http://pravo.biz.ua/content/011/0080.htm>.
118. Право на справедливий суд // Права людини. – 2008. – № 5 (477). – С. 4 – 6.
119. Приходько О. “Об’єктивність” на замовлення / О. Приходько // Віче. – 2005. – № 1 (154). – С. 14–17.
120. Про вибори Президента України: Закон України від 5 березня 1999 р. № 474-XIV: станом на 3 лютого 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 14. – Ст. 81.
121. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України: Проект Закону України від 27 жовтня 2009 р. № 5263 [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України.
– Режим доступу:
http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=36376.
122. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України щодо посилення

відповідальності за викрадення чужого майна: Закон України від 4 червня 2009 р. № 1449-VI // Офіційний вісник України. – 2009. – № 47. – Ст. 1563.

123. Про встановлення прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати: Закон України від 20 жовтня 2009 року № 1646-VI // Професійна інформаційно-пошукова система з законодавства України “Право. Версія Проф”.

124. Про Державний бюджет України на 2009 рік: Закон України від 26 грудня 2008 року № 835-VI: станом на 16 грудня 2009 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 20, № 21-22. – Ст. 269.

125. Про дошкільну освіту: Закон України від 11 липня 2001 року № 2628-III: станом на 15 березня 2007 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 49. – Ст. 259.

126. Про загальну середню освіту: Закон України від 13 травня 1999 р. № 651-XIV: станом на 3 червня 2008 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 28. – Ст. 230.

127. Про Засади державної політики України в галузі прав людини: Постанова Верховної Ради України від 17 червня 1999 р. № 757-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 35. – Ст. 303.

128. Про засади запобігання та протидії корупції: Закон України від 11 червня 2009 р. № 1506-VI: станом на 23 грудня 2009 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 45. – Ст. 691.

129. Про затвердження Державної програми забезпечення молоді житлом на 2002–2012 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 липня 2002 р. // Офіційний вісник України. – 2002. – № 31. – Ст. 1480.

130. Про затвердження заходів щодо реалізації Концепції підвищення правової культури учасників виборчого процесу та референдумів в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України від 31 січня 2001 р. № 88 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 5. – Ст. 189.

131. Про затвердження Типових навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів 12-річної школи: Наказ МОН України від 23 лютого

2004 р. № 132: станом на 5 лютого 2009 р. // Професійна інформаційно-пошукова система з законодавства України “Право. Версія Проф”.

132. Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України: Наказ Міністерства освіти і науки України від 3 серпня 2006 р. № 592 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 32. – Ст. 2365.

133. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2657-ХІІ: станом на 23 червня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.

134. Про Концепцію підвищення правової культури учасників виборчого процесу та референдумів в Україні: Указ Президента України від 8 грудня 2000 р. № 1322/2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 50. – Ст. 2151.

135. Про Концепцію подолання корупції в Україні “На шляху до добросовісності”: Указ Президента України від 11 вересня 2006 р. № 742/2006 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 37. – Ст. 2540.

136. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 р. № 565-ХІІ: станом на 21 січня 2010 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 4. – С. 20.

137. Про Національну доктрину розвитку освіти: Указ Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347/2002 // Професійна інформаційно-пошукова система з законодавства України “Право. Версія Проф”.

138. Про Національну програму виховання дітей та учнівської молоді в Україні: Постанова Академії педагогічних наук України від 1 липня 2004 р. № 1-7/6-98 // Професійна інформаційно-пошукова система з законодавства України “Право. Версія Проф”.

139. Про Національну програму правової освіти населення: Указ Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 43. – Ст. 1921.

140. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24 січня 1995 р. № 20/95-ВР: станом на 14 квітня 2009 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 6. – Ст. 35.

141. Про освіту: Закон України від 23 травня 1991 р. № 1060-XII: станом на 20 травня 2008 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 34. – С. 451.

142. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки: Закон України від 9 січня 2007 р. № 537-V // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 12. – Ст. 102.

143. Про Основні напрями діяльності Центральної виборчої комісії щодо реалізації Концепції підвищення правової культури учасників виборчого процесу та референдумів в Україні на 2008 рік: Рішення Центральної виборчої комісії від 25 квітня 2008 р. № 2 // Професійна інформаційно-пошукова система з законодавства України “Право. Версія Проф”.

144. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III: станом на 21 травня 2009 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.

145. Про проголошення незалежності України: Постанова Верховної Ради Української Ради УРСР від 24 серпня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 502.

146. Про Програму правової освіти населення України: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. № 366: станом на 27 серпня 2004 р. // Професійна інформаційно-пошукова система з законодавства України “Право. Версія Проф”.

147. Про судоустрій: Закон України від 7 лютого 2002 р. № 3018-III: станом на 28 грудня 2007 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 27. – Ст. 180.

148. Про телебачення і радіомовлення: Закон України від 21 грудня 1993 р. № 3759-ХІІ: станом на 26 червня 2009 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 10. – Ст. 43.

149. Рабінович П.М. Права людини і громадянина / П.М. Рабінович, М.І. Хавронюк. – К.: Атіка, 2004. – 464 с.

150. Радіозвернення Президента України Віктора Ющенка // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 232 (3145). – С. 1-2.

151. Радхакришнан С. Индийская философия [Электронный ресурс] / С. Радхакришнан. – Режим доступа: <http://www.kulichki.com/~yoga/Radhakrishnan/Radha12.htm>.

152. Резолюція 1466 (2005) Парламентської Асамблеї Ради Європи “Про виконання обов’язків та зобов’язань Україною”: Резолюція Ради Європи від 5 жовтня 2005 р. № 1466 (2005) // Професійна інформаційно-пошукова система з законодавства України „Право. Версія Проф”.

153. Рейтинг: в Україні найгірший показник корупції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://5.ua/newsline/139/0/59942/>.

154. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м’якого покарання): Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.

155. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 53 і 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положення частини третьої статті 103 Конституції України (справа щодо строків перебування на посту Президента України): Рішення Конституційного Суду України від 25 грудня 2003 р. № 22-рп/2003 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 52. – Ст. 2830.

156. Рогачов С. Право знати право [Електронний ресурс] / С. Рогачов // Юридичний журнал. – 2004. – № 1. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1475>.
157. Романова І.А. Формування правової свідомості майбутніх учителів у процесі навчальної діяльності: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Романова Інна Анатоліївна. – Харків, 2001. – 174 с.
158. Русова С.Ф. Нова школа соціального виховання / С.Ф. Русова // Український освітній журнал. – 1994. – № 1. – С. 11.
159. Селіванов В. Державна влада як елемент державно упорядженого суспільства в Україні / В. Селіванов // Право України. – 2006. – № 9. – С. 10–16.
160. Селіванов В. Духовно-моральне відродження – імператив України / В. Селіванов // Віче. – 1996. – № 2 (47). – С. 3–27.
161. Сірий М. Судова реформа: заяви, проекти і реалії [Електронний ресурс] / М. Сірий // Дзеркало тижня. – 2007. – № 10 (639). – Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1050/56157>.
162. Скакун О.Ф. Верховенство права как основополагающий принцип правового государства / О.Ф. Скакун // Від громадянського суспільства до правової держави: III Міжнар. наук.-практ. конф., 24 квітня 2008 р.: тези. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – С. 18–21.
163. Скакун О.Ф. Теорія держави і права / Скакун О.Ф. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.
164. Скрипнюк О.В. Сучасна зарубіжна правова наука про сутність соціальної правової держави та шляхи її реалізації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV18_2000_law/02_skrypnyuk_ov.pdf.
165. Словарь иностранных слов. – М.: Рус. яз., 1988. – 624 с.
166. Слющинський Б.В. Історія суспільно-політичної думки / Слющинський Б.В. – К.: Вид-во Європейського університету, 2005. – 453 с.

167. Сметанський М.І. Аналіз зарубіжного досвіду стимулювання праці вчителів [Електронний ресурс] / М.І. Сметанський. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc.../analiz%20zarybijnogo%20dosvidy.pdf.

168. Соловьев Э.Ю. Правовой нигилизм и гуманитарный смысл права / Э.Ю. Соловьев // Квинтэссенция: философский альманах. – М.: Политиздат, 1990. – С. 162–235.

169. Стан корупції в Україні. Результати загальнонаціонального дослідження 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.guds.gov.ua/document/69743/pase_ukr_katalog_small.pdf.

170. Тацій В. 60 років Загальній декларації прав людини / В. Тацій // Право України. – 2008. – № 12. – С. 17–22.

171. Тацій В. Проблеми становлення сучасного конституціоналізму в Україні / В. Тацій, Ю. Годика // Право України. – 2001. – № 6. – С. 3–7.

172. Тацій В. Шлях “спроб та помилок” надто дорого обходиться суспільству / В. Тацій // Віче. – 2005. – № 9. – С. 56–58.

173. Тимошенко В. Визначальні фактори правової свідомості / В. Тимошенко // Право України. – 2008. – № 6. – С. 41–45.

174. Ткаченко Т.С. Етико-правові проблеми професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ: дис. ... канд. філос. наук: 12.00.12 / Ткаченко Тетяна Семенівна. – К., 1997. – 157 с.

175. Трач Р. Нігілізм як виклик [Електронний ресурс] / Р. Трач // Наша віра. – 2004. – № 2-3 (190-191). – Режим доступу: http://nashavira.ukrlife.org/02_2004.html.

176. Тригубенко Г. Боротьба зі злочинністю як засіб подолання правового нігілізму / Г. Тригубенко // Право України. – 2002. – № 3. – С. 127–128.

177. Тригубенко Г.В. Роль міліції в подоланні правового нігілізму в Україні : дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Тригубенко Галина Василівна. – К., 2005.

178. Туманов В.А. О правовом нигилизме / В.А. Туманов // Советское право. – 1989. – № 10. – С. 20–27.
179. Туманов В.А. Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе / В.А. Туманов // Государство и право. – 1993. – № 8. – С. 52–58.
180. Тургенев И.С: [романы] / Иван Сергеевич Тургенев; [ред. Л. Кузнецова]. – М.: «Московский рабочий», 1972. – 608 с.
181. Филатов В.В. Воля к смерти [Электронный ресурс] / В.В. Филатов // Журнал «Самиздат». – Режим доступа: http://zhurnal.lib.ru/f/filatow_w_w/volia.shtml.
182. Філософія: [навч. посіб. / ред. Надольний І.Ф.]. – К.: Вікар, 2002. – 516 с.
183. Философский энциклопедический словарь / [ред. кол.: С.С. Аверинцев, Э.А. Араб-Оглы, Л.Ф. Ильичев и др.]. – М.: Сов. Энциклопедия, 1989. – 815 с.
184. Философский энциклопедический словарь / [ред. Л.Ф. Ильичев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов, П.Н. Федосеев]. – М.: «Советская энциклопедия», 1983. – 840 с.
185. Філософський енциклопедичний словник / [ред. В.І. Шинкарук]. – К.: Абрис, 2002. – 744 с.
186. Фрицький О.Ф. Конституційне право України / Фрицький О.Ф. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 536 с.
187. Центризбирком подвел итоги по явке избирателей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mignews.com.ua/ru/articles/8068.html>.
188. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV: станом на 21 січня 2010 р. / Верховна Рада України. – Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356.
189. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р.: станом на 21 січня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40. – Ст. 492.

190. Чаттерджи С., Датта Д. Древняя индийская философия [Электронный ресурс] / С. Чаттерджи, Д. Датта. – М.: Издательство иностранной литературы, 1954. – Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/asiatica/indica/edu/01/02.html>.
191. Черней В.В. Подолання правового нігілізму – важлива умова розбудови правової держави: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Черней Володимир Васильович. – К., 1999. – 150 л.
192. Чиркин В.Е. Основы государственной власти / Чиркин В.Е. – М.: Юристь, 1996. – 112 с.
193. Шемшученко Ю. До проблеми формування законодавчої політики в Україні / Ю. Шемшученко, О. Ющик // Право України. – 2005. – № 11. – С. 3–7.
194. Шемшученко Ю.С. Конституція України і права людини / Ю.С. Шемшученко // Право України. – 2001. – № 8. – С. 13–15.
195. Энциклопедия [Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон] [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.brocgaus.ru/text/048/585.htm>.
196. Энциклопедия юриста [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://eyu.sci-lib.com/article0000714.html>.
197. Юридический научно-практический словарь-справочник (основные понятия и термины) / [ред. О.Ф. Скакун]. – Харьков: Эспада, 2007. – 488 с.
198. Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол.: Шемшученко Ю.С. та ін.]. – К: “Укр. енцикл.”, 1998 – 736 с.
199. Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол. Шемшученко Ю.С. та ін.]. – К: “Укр. енцикл.”, 1998.
Т. 2: Д – Й, 1998. – 744 с.
200. Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол. Шемшученко Ю.С. та ін.]. – К: “Укр. енцикл.”, 2001.
Т. 3: – 2001. – 789 с.

201. Юридична психологія / [ред. Казміренко Л.І.]. – К.: КНТ, 2007. – 360 с.

Додаток А
Опитування щодо визначення ролі та значення права
в суспільному житті держави

АНКЕТА 1

для вивчення громадської думки

Просимо Вас відверто дати відповідь на запропоновані нижче запитання. Анкета є анонімною і саме від Вашої щирості буде залежати точність та надійність результатів здійснюваного дослідження.

При заповненні анкети просимо ознайомитися з усіма варіантами відповідей, обдумати і лише після цього давати відповідь, обвівши кружечком відповіді (підкреслити) або викласти власну точку зору.

1. Ваш вік:

- 1) до 25 років
- 2) 25 – 30 р.
- 3) 30 – 40 р.
- 4) 40 – 50 р.
- 5) старше 50 р.

2. Ваша освіта:

- 1) повна загальна середня освіта
- 2) професійно-технічна освіта
- 3) вища освіта
- 4) аспірантура, докторантура

3. За період незалежності України роль права:

- 1) зросла
- 2) знизилась
- 3) не могу дати однозначну відповідь
- 4) Ваш варіант _____

4. Яку роль відіграє право в суспільному житті людини і громадянина у сучасній Україні?

- 1) важливу
- 2) незначну
- 3) ніяку
- 4) Ваш варіант _____

5. Що, на Вашу думку, потрібно зробити в державі, щоб право ефективніше впливало на суспільне життя?

- 1) підвищити якісний зміст нормативно-правових актів
- 2) забезпечити реальне виконання гарантованих норм чинного законодавства
- 3) Ваш варіант _____

6. Як Ви вважаєте, за останні п'ять років роль права в Україні:

- 1) зросла
- 2) знизилась
- 3) не можу дати однозначну відповідь
- 4) Ваш варіант _____

7. Як Ви оцінюєте правове виховання населення в Україні за 5-бальною шкалою?

- 1) 5
- 2) 4
- 3) 3
- 4) 2
- 5) 1

8. Ваші пропозиції щодо підвищення правової свідомості та правової культури населення:

_____

_____

9. Хто, на Вашу думку, повинен найбільше дбати про належне правове виховання та правову освіту дітей і молоді?

- 1) батьки
- 2) вихователі дошкільних навчальних закладів
- 3) вчителі (викладачі)
- 3) засоби масової інформації
- 4) Ваш варіант _____

10. Де, на Вашу думку, є найбільш ефективною пропаганда поваги до закону?

- 1) у сім'ї
- 2) у школі
- 3) у вищих навчальних закладах
- 4) у засобах масової інформації
- 5) ніде
- 6) Ваш варіант _____

11. Як Ви вважаєте на якому рівні здійснюється правове виховання дітей у школі?

- 1) на високому
- 2) на належному рівні
- 3) на низькому рівні
- 4) не можу сказати
- 5) Ваш варіант _____

12. Як Ви вважаєте в якому віці потрібно починати виховувати у людини повагу до моралі, закону, найважливіших життєвих цінностей (життя, здоров'я, недоторканність)

- 1) у дошкільному віці
- 2) у початкових класах
- 3) у середній школі
- 4) у вищій школі
- 5) Ваш варіант _____

13. Які проблеми Вас турбують найбільше в житті (можете підкреслити декілька варіантів)?

- 1) економічні
- 2) політичні
- 3) соціальні
- 4) правові
- 5) корупція
- 6) злочинність
- 7) не можу сказати
- 8) Ваш варіант _____

14. Як Ви думаєте, авторитет органів державної влади (законодавчої, виконавчої, судової) серед населення України:

- 1) зростає
- 2) знижується
- 3) не можу дати однозначну відповідь
- 4) Ваш варіант _____

15. З яких джерел Ви отримувате інформацію щодо змін чинного законодавства?

- 1) із засобів масової інформації (телебачення, радіо)
- 2) від друзів, знайомих, колег по роботі
- 3) переглядаю правові сайти в мережі Internet
- 4) не цікавлюся чинним законодавством України
- 5) з офіційних юридичних видань
- 6) Ваш варіант _____

16. Як Ви вважаєте, чи є ефективною система доведення щойно прийнятих нормативно-правових актів та змін до НПА до громадян?

- 1) так
- 2) ні
- 3) не можу сказати
- 4) Ваш варіант _____

17. Чи вважаєте Ви Україну державою, в якій дотримуються прав і свобод людини і громадянина, регламентованих Конституцією України?

- 1) так
- 2) ні
- 3) не можу сказати
- 4) Ваш варіант _____

18. Як Ви вважаєте з проголошенням України незалежною державою рівень правового нігілізму (відкидання або ігнорування права, юридичних норм і загальноприйнятих правових цінностей, зневажливе ставлення до правових принципів і традицій) в державі:

- 1) зростає
- 2) знижується
- 3) не можу сказати
- 4) Ваш варіант _____

19. Якщо в попередньому запитанні Ви відповіли “зростає рівень правового нігілізму в Україні”, то скажіть, будь ласка, що на Вашу думку цьому сприяє?

- 1) історичні передумови (якщо так, то які?
_____)
- 2) складна економічна ситуація в державі
- 3) соціальні проблеми
- 4) політичні конфлікти
- 5) Ваш варіант _____

20. Ваші пропозиції щодо подолання правового нігілізму в Україні:

АНКЕТА 2

для опитування педагогів

Просимо Вас відверто дати відповідь на запропоновані нижче запитання. Анкета є анонімною і саме від Вашої щирості буде залежати точність та надійність результатів здійснюваного дослідження.

1. Чи подобається Вам Ваша професія?

- 1) не подобається
- 2) працюю, бо нічого кращого не знайшов
- 3) дуже задоволений

2. Чи хотіли б Ви змінити професію?

- 1) так, з легкістю змінив би
- 2) можливо, за певних обставин
- 3) ні, за жодних обставин

3. Оцініть, будь ласка, правове виховання та правову культуру сучасних школярів (визначте за п'ятибальною шкалою):

- 1) 1
- 2) 2
- 3) 3
- 4) 4
- 5) 5

4. Чому, на Вашу думку, сучасна молодь, яка тільки-но закінчила вищий навчальний заклад, не хоче йти працювати до школи?

- 1) недостатній рівень оплати праці
  - 2) низький авторитет і престиж професії педагога
  - 3) Ваша думка _____
-

5. Що, на Вашу думку, спричиняє неповагу до суспільних цінностей серед підлітків?

- 1) недоліки сімейного виховання
- 2) недоліки шкільного виховання
- 3) Ваша думка _____

АНКЕТА 3
для опитування випускників юридичних факультетів
педагогічних вищих навчальних закладів

- 1. Чи хотіли б Ви працювати у загальноосвітніх навчальних закладах?**
  - 1) так;
  - 2) ні

- 2. Ви надаєте перевагу юридичній практиці чи викладанню у загальноосвітніх навчальних закладах?**
  - 1) юридичній практиці;
  - 2) викладанню у загальноосвітніх навчальних закладах

- 3. Якщо Ви надаєте перевагу юридичній практиці, ніж викладанню у загальноосвітніх навчальних закладах, то чому?**
  - 1) через низьку оплату праці вчителів;
  - 2) тому що подобається